

A MAGYAR NÉPDAL NEMEI.

(Befejező közlemény.)

Ez a nem régiben folyt élet, ha lelki hatását tekintjük, megérdemli a figyelmet. Azt tartják, a hegyek a szabadság hazája; de az ily nagy síkokon is tenyészett és tenyészik a szabadság. Amaz a bezártság, ez a korlátlanság szabadsága; amaz szenvedő, ez cselekvő természetű szabadság. Nagyon sok ideig tudja az üldöztetést kikerülni a tengernyi síkon a bujdosó. A pusztának, e mellett, roppant széles és terjedt látóköre vonz magánossága, csendessége s mindene a mi a lelket nagyszerűségével, komolyságával, egyhangúságával elmélkedésre magába mélyedésre indítja és szoktatja. . . Csendesség, melybe csak az a felséges hatalom szól erősebben, mely a felhőket, esőt, zivatart felhossa és menydörgést szólaltat meg. Vagy gyengébben a nyájak mozgása, zaja A sík tengerhez hasonló rónaság, a felette ragyogó nappal, vagy sötétlő dörgő felhőkkel, vagy üvöltő széllel, melynek emberi erő gátat nem vet, hogy gyorsabban váltakozó vagy húzamosabban tartó roham-szakaszokban zúgjon át. A természet korlátlan hatalma alatt az emberi hatalomtól távollétel, magány és csend, minden kicsinyes természeti jelenség hiánya, mely babonára indítana, s több ily tulajdonság, kétségkívül hatának ama nép jellemének formálására, mely egykor egyedül volt ura e síkságnak, melynek nagy részét utóbb a török dúlások után vették el idegenek tőle.

Efféle vidékek leginkább szülőföldei legnagyobb költőinknek (Petőfi, Arany, Csokonai,) legkedvesbb énektárgyai másoknak, kik a természetről, népeletről énekeltek (Tompá, Vörösmarty, Arany stb.) Leghevesebben szerette őket s szeretete okát lelkesen kimagyarázza Petőfi. (Mít nekem ti büszke fenyveseknek . . vadregényes tája . .) Ennek népét tette nemcsak saját költői eszméje, felfogása, nyelve példányává vagy tárgyává, hanem jövőre nézve is nemzete tükörévé Arany.

A lelkes szemlélő talál itt élvezni szemlélni valót. A napfény a mint a síkmezőn vagy fűvön és fűvényen ragyog és játszik, — a tengerhabként hullámzó fű vagy kalásztenger, a délibáb, a terjedelmes és csillagos ég, a holdvilágon más alakot öltő határ bokraival, a tanyák, a pásztor kunyhók és tüzek, a mezők állatai csapongva és csoportosan, a madarak: darú gólya, s mások más vidéken ismeretlenek és idestova kifogyandók: a tűzok és a rétek ritka szárnyasai. De főkép a végtelen tér, melybe önkénytelen süllyed bele az elmélkedő lélek, — melybe csak távolról látszik egy-két jele a műveltebb embervilágnak: a falu tornya vagy házainak halvány körrajza. És a puszta ékessége: a csárda. Ez az oázis a Szaharában. Ez ad ételt italt és emberi társaságot a puszta munkásának s kivált a szegény legénynek. Itt található dal zene és szerelem is. A csárdásnak van nyájias felesége, kökényszemű leánya. Más részről a csárda menedékhely, néha pedig hadi működés alapja, ostrom és védekezés helye, hol a szegény legények és vármegye megmérkőznek. Körülötte „delelget gulya ménes,“ — rejtkehelye sok orzost vagyonnak, sok titoknak s „érdekfeszítő“ kalandnak. Néha komoly jelenetek, elmélkedés, vezeklés helye is. Elbúsul itt néha a vadonban elunatkozott, feleihez visszavágyó betyár; s ha előbb itt tervezte ellenállásait az üldöző hatóság ellen, s itt dicsekedett hősi tetteivel, majd itt vigad sirva a társadalom kivetettje, itt látja be, hogy mindenfelől szorongattatik, a maga megadása és bűnhődés órája elközelített, — hogy a csárda siralomházává leendő. — Nagy jelentősége van a csárdának a költőknél Aranytól Petőfiig. A bugaczi, hortobágyi, kondorosi, becsali, kutyakaparó, gogyori stb. csárdák a magyar népelet nevezetes lovagvárai: lovagokkal, várurakkal, úrnőkkel, mindenek felett regékkel stb. Regékkel egyes hősöknek a társadalomból kilépése, az ellen folyt harcjai, azok szomorú vége felől. A ki elhagyta faluját, a ki „szélnék ment“, vagy „világra ment“, vagy „szerencse keresni indult“, de „nem szolgált neki a szerencse“, itt bujdoklik, itt „kűrtorog“. Ezért éneklí egy magáról: (Népk. Gyűjtem. I. 301.).

Czifra csárda az én tanyám — Ott szoptattott édes anyám;
Nevelőm volt a jó isten — Nyalka szegény legény lettem.

Ki ne ismerné a társadalmi élet ezen árnyoldalát, legalább gyarló elbeszélések után! A szegény legény nem egyszerű rabló, ki

egyébre rest vagy tehetetlen. Nem ilyen az osztály igazi képviselője. Nem orgyilkos, sőt nem is gyilkos, nem tolvaj. A ki csupa tolvaj, ezt a sz. legények megvetették; mint kivetették magok közül a részegest és esztelent is. Inkább bűjdösök (voltak, ezt mindig oda értjük!), mint háborúk után a guerilla csapatok; különbek az olasz carbonaroknál s más titkos szövetségbelieknél. Náluk az erő nyílt harcra volt szokásban, azokkal kiket okuk volt gyűlölni vagy fenyíteni. Nem voltak oly hazafiasok mint az újgörög klephták, kik népök szabadságáért — bár ösztönszerűen — harczoltak idegenek ellen; de különbek az újkori társadalom petroleurjeinél, mert nem dúltak vagyonért, nem pusztítottak emberéletet kiméletlenül. Van benne némi regényesség, lovagiasság, — s így fogták fel regényírók is, — ellenkezőleg a Hóra és Kloska fajtákkal. Nők elrablása, sokszor azok megegyezésével. Szeretők a csárdában vagy faluban; énekeik ezekhez, elválások tőlök. A szegény meggazdagítása, nagy urak megadóztatása ezek számára. Valóságos adószedők a nem-adózók ellenében. A pusztta birtoklása lovagias fölény jogán. Egyikben több, másikban kevesebb emberies érzés, hála, kimélet. És sok elmésség, találósság. Legszebb és nagyon mentő jellemvonás pedig az, melyet Eötvös K. (a Bp. Hirlap 1887. okt. sz.) említ. Az, hogy többen közülök álnév alatt betyárkodtak, például Sobri és társai, azért hogy szüleik és feleik általok meg ne gyaláztassanak s magok is, netalán saját nevéik alatt visszatérvén a társadalomba, becsületüket megtarthassák vagy megnyerhessék.

A tulajdon népünk, véreink felől való igazságos ítélhetés, tehát hazafi kötelesség kívánja, hogy helyesen ismerjük meg őket. Sokat a katona fogdosás, a földesurak hatalmaskodása, az úriszékek üldözése, a megyei urak roszelelkűsége üldözött ki a társadalomból. Ezek a költés tárgyai. A költés nem foglalkozik aljas bűnösökkel, csupa gonosztevőkkel; s ez maga hogy a nép szeretett róluk énekelni, sőt művelt költők szóltak róluk, mutatja hogy nem merőben gonosztevők voltak. Kalandot kalandhoz fűztek, vetélkedtek, merények feltalálásában a legelméssébb városi kalandorral vagy ármányos ügyvéddel: de szívök fenekén rendesen maradt valami magja az emberiségnek, szikrája a megjavulható erkölcsnek. És összes gonosz tetteik aligha meghaladják egy csábító vagy egy hazaáruló bűne súlyát. Némelyeknek családja volt a faluban, melyhez időnként titkon beszö-

kött, mely iránt a leggyöngédebb apaként viselte magát. Volt a ki soha senkit meg nem ütött, sőt meg sem szidott, hacsak nem a „vármegyét“ s köztök fegyelem s lovagias hiuság uralkodott.

Nem csuda, ha a nép költése tárgyául vette fel őket, — mint külföldön is. Némi tekintetben képviselőinek ismerte. Idealizálva találta benne a szabadabb ősidőkbeli elődeit. Másfelől bennök látja a hatalom üldözöttjeit, a népért bosszúállókat, a vagyonegyenlőség vagy legalább méltányosabb birtokarány eszközlőit. A nép nem érti, hiszem maig sem, — az állam rendeltetését, bonyolult kormányzatát, és a történelmet. A történelem hősei helyett ezeket a regényhősöket kedvelte, vagy nem egészen kedvelve is ezek hős tetteit emlegette csodálta. Magokat a történelem hőseit is ilyenekké teszi olykor és olyanokká a milyenek meséiben szerepelnek Mily kevés különbség van például Toldi és Zöld Marczki között! Milyenek azok a nép királyai, nagy emberei a meséiben. A nép épen úgy nem adja meg magát egészen a modern államnak — hány radicalis atyánkfia nem adja? — mint e fentebb mondottak szerint: a vallásnak. Teljesíté az állam iránt kötelességeit; elismer királyt és hatóságot: de van egy más világa is, melyben örömebb forog. Ebbe tartoznak ábrándosan képzelt hősei is. S e világ lehetőségétől nem mond le egészen. Nem természetes, és az emberi éssen alapuló eszményi világ-e ez?

Tetszenek a népnek az ő ilyen hősei nemcsak a most mondott ősemberi hajlandóságból, vagy vitéz tetteikért, hanem kiváltképen gyászos sorsukért; tetszik elfogatások, hősi ellentállások, elválások övéiktől, elítéltetésök, kivégeztetés és búcsúzás. Az oly kiváló, eszményi élet, a tragicus halál érdekli a nép humanus lelkét. Az élet a halálban tűnik fel sajátosan fontosnak, magasztosnak.

Az ú. n. pusztai vagy szegény legény-dalokban van többféle indító ok.

Valódi, de sokszor vad szenvedélyes szerelem, mely neki mindent kipótol bújdosásában, de máskor azt okozza, hogy elhagyja fészket, betyárrá lesz, hogy búsul, kétségbe esik, halálos kalandokra adja magát.

A pusztai vagy betyár élet leírása. A pusztában van „téli nyáron a lakása“, ott jartában „fújdogálja pántlikás kalapját a szél“, itt érzi az elemek hatását, „a hideg szelet mely éjszak felől“ fú,

úgy hogy „a lelke is fázik belől“, itt „várja be a fergeteg idejét“ stb. (Erd. I. 203. 204. 205. 206. 208.) Bőven leírva nem népies eredetű dalban (u. o. I. 217). Találunk cynikus és csaknem kétségbeesett leírását a lopásból élésnek, — s néha a húmornak feltűnő mértékével. — A pusztáról küldözi madártól s egyébtől izeneteit „apának, anyának, szívbeli mátkájának.“ Ott kalandozik, daczol a vármegyével s üzi veszélyes játékait. Ott száll sokszor magába, siratja végzetét. Ott éri el a sors keze s beáll a végzet kezdete: az elfogadás, börtön. Ezt megelőzőleg sötét sejtés gyötrelme, mely e gyönyörű sorokban hangzik: „Holló károg utam elé, — Varju követ mindenfelé, — Kezembe a csákány pereg, — De orczámon köny csepereg.“ — Majd a börtönbe li élet szomorúsága: a rabság kínai, a vas csörgése, mely a szerető leány lelkét gyötri:

„Fáj a szivem majd meghasad — Mikor csörgeted a vasat.“

A szabadulás vékony reménye, melyet a házra szálló páva ébreszt fel: „Felszállott a páva — Vármegye házára — Sok szegény legénynek — szabadulására.“ Majd a siralomház és a halál helye, fájdalom az elvesztett élet miatt és szívrepesztő búcsú és isten kegyelméért esdeklés. Igy némi részben Angyal Bandiról. (Erd. I. 192. 201—204).

A ló különös vonzalmát bírja a betyárnak, sok dal tárgya. Életének hí társa, mely nélkül ő semmi sem volna, Igazi ősemberi állatszeretet. Egyszer kéri lovát, hogy vigye el kedveséhez. Majd búcsuzik tőle mint társától, kivel egyedül jár mint bújdosó, és midőn vége szép reményeinek. (Erd. I. 211. 212. 213. 214. Nép. Gyűjtem. I. 303. 209. stb.) Van monda oly lóról, mely a kivégzett betyárral együtt hal meg. A szegény legény életével kapcsolatos a t á t o s ló neve, melylyel csaknem egyforma gyorsasággal halad az, melyről éneklí:
Volt egy lovam, ha magam rá vettem — Száz mérfölddel maradt a szél
mögöttem,

melyet aztán eladott és „csakhogy meg nem siratott.“

Említettük, hogy ily hősei a dalnak más népnél, kivált a szlávoknál és az új görögöknél, de még leginkább tudomásunkra, az olaszoknál voltak. Ez utóbbiaknál a szájhagyomány s átszivárgó beszéd, de dalgyűjtemények után is legtöbbet tudunk. Méltó lesz összehasonlítás végett egy-két vonást felmutatnunk.

Dalaik közt vannak különböző tartalmuak. Iszonyúan kegyetlenek, a milyenek a mi vad betyárjainknál nem voltak. Egyik így szól: (Rubieri: Storia della poesia popolare 607 l.) „Miattad az életem czudarúl folyik — a gályával nem gondolok sem a bitóval — Elzúszom azt, a ki ily gyötrelemben tart — Vérért kivánom hogy belőle nyaljak, — Aztán jöjön a mit a szélvész hoz“ A vérnyalás nemcsak a benne levő kegyetlenség, hanem egy babona miatt is nevezetes. A nápolyi rablók azt hiszik, hogy az ilyen vér-ízlelés csillapítja a gyilkolás miatt háborgó lelkiismeretet. — Egy másik, kevésbé kegyetlen tanúsítja, hogy a bandito magát dicsőség fényével, némileg uralkodói fenséggel gondolja ékesnek. Mert énekli: „Életemtől elszakasztanak — A törvény megfenyegetett — rablóként kínoznak — vagy megfogva felkötnek — De te kapitánya vagy a városnak, — én meg királya a mezőnek (pusztának) — te irsz pennáddal és összeirod adataidat — Nekem ha akarom, ólmom van és porom.“ Van olyan, mely leírja a rabló életét első lopásától az elfogatásig, a bújdosást, gyilkolásokat, csatákat, leveretést, gályát s ezek minden eseményeit, aztán a szerelmi viszony eseteit, melyek ama viszontagságokhoz csatlakoznak. És van, a mely dicséri a börtönt, melyben jó pajtások vannak és jó élet. Ezt éppen magát nem találjuk a magyar népdalban, de nem csodálnók, ha megvolna. Van egyéb, a mi az olaszokkal közös. Ott is erősen kifejlett a börtöni élet, mint nálunk. Kivált Siciliában, hol a Vicaria börtön legemlékezetesebb iskolája volt a rablóknak. Csak egy pár sort irok ide Rubieri után: „Itt volt a Siciliali rablónak tökéletesítő iskolája, itt gyakorolta magát mesterségében minden titkolódzás nélkül Volt valóságos szervezetök, tisztségeik, saját szertartásaik, törvény szolgáltatásuk, büntetéseik (l. Pelleskei Nótárius és Szökött Katona). Alig lépett be egy új társ, megvették rajta az adót stb (ih. 610. l.) (Mélytő volna a magyar betyár lovagiasságát összehasonlítani az olaszéval, péld. a Siciliaiéval Rubieri 614.) Vannak aztán bűnbánatos, szelid érzésű dalok is, ott mint nálunk. És van beszélő ló. (ih. u. o.)

Vannah a mezei vagy pásztor életet dicsérő, annak örömeit éneklő dalok is, — legtöbbször szerelmi vágyással párosítva amazokat. Nem számosak; de egy-kettő idylli kedves részletekkel bir. Így:

Szeretnék szántaui — Hat ökröt hajtani . . . (Alliterációval.)

Ne menj rózsám a tallóra — Gyenge vagy még a sarlóra. . .

Nem bánom hogy parasztnak születtem. . .

Hajsz ökreim, itt a tavasz. . .

Van dicsérete a juhász, csikós, kanász életnek. Tompa gyönyörű dala: „Télen nyáron pusztán az én lakásom“ és a Tarnóczi bojtár. . . talán még esmeretesebb. Van efféle más népnél is; még a francia népdal is érdekesen szól a juhászhoz, egyezve a magyar népdallal:

Hé! lever-vous berger — Hé léver-vous car il est jour

Les montons sont en plein — Le soleil luit partout.

V. ö. Tedd le bojtár a subádat stb. Látod. . .

Ezek is az Ulysses és régi hősök pásztorainak, kanászainak utódai. Szegény alakok, de nem poesis nélkül valók. Egyszerűk sőt piszkosok, kiktől a kényesen művelt világ irtózik. A természetben sok az, a mit mi piszkosnak nevezünk; de e nélkül nem igen van el a nép a nagy költőknél; Aristophanesnél, Shakesperenél stb. És ez is emberi dolog. Humanum est.

Leggazdagabb akármely nép, tehát a m. nép költése is szerelmi dalokban. A felsőbb költés, vagy az újabbkori komoly műveltség poeise, úgy látom, nem ismeri fő tárgyául a szerelmet. Nemcsak azért, mivel a modern életből, hogy hogy nem, elszállott ez az érzelem s ma már mint Byron mondja valahol, csak a gerliczék fészkeiben található, — hanem mivel az új idők embereinek értelmét, eszét úgy elvonják a modern élet magasabb tárgyai, gondjai, hogy a családi élet és így a szerelem sem lehet fő gondja. Mint a férfi korszak az ifjui kor után. . . De a nép kedve és gondja ma is sokat forog e körül, főképp a családi élet körében telvén el napjai; bár ott is több kezd lenni az érdek — mint a szerelmi házasság, s mondják, hogy a leányt többször vagy sokszor a telekkönyv nyomán kéri a nép fiai is. Mégis merjük hinni, hogy a szerelem, ha nagy költőknél nem is, a népköltésben fő tárgy marad.

A magyar népnek pedig csak olyan erős és gyöngéd érzései, csak oly tartalmas és becses szerelmi dalai vannak, mint némely más jeles népeknek. Legfelebb mellékes tulajdonaikra nézve különbözhetnek. Abban, hogy a francia elmésebb, csapongóbb, szeszélyesebb, az olasz többféle tárgyú, kevésbé egyoldalú, alakjára, hangzátára nézve tetszősebb. Ismétlései, refrainjei, mind a kettőnek szembetűnőleg számosak; és így tartalmuk nem sok, az elmélkedés és gondolat felett az érzés játéka uralkodó.

A mi ily tartalmú dalaink egyszerűbbek, de ha nem csalódom, erősebb, hevesebb tartalmúak mint a németekéi, melyek mélyebbek, gondolattal gazdagabbak. A mi népdalunk, rövid egy-két strophában, legtöbbször rövid sorokban, adja az érzést egész erejében, — oly változtatgatás nélkül mint az olaszban, s oly részletezés történelmi vagy más vonatkozás, mélyre hatás nélkül, mint a legjobb német népdalokban találjuk.

A mi népünket is mint más népet mindenütt kíséri szerelme: házában, a mezőn, az eke mellett, a pusztában, a háborúban, a halálban. A természet minden táján s minden országában talál reá emlékeztetőt, vagy céljaira használhatót: a madarak, virágok között, erdők, mezők, folyók, patakok vidékein. S aztán annyi ennek az érzésnek változata, különböző hőfoka, akadálya, nyilatkozata; a távollét, a szülék ellenkezése, vetélkedő társ, ármányok stb. Sokszor még az anya is gátoló s ezt sem kerüli a szerelmi szenvedély, — bár elismeri, hogy az anya szerelme a legerősebb, legnemesebb, mondván: „olyan igaz leszek hozzád — mint tulajdon édes anyád.“ S mennyi a baja: a féltés, a hűtlenség nagyravágyásból, gazdagságért, kényességből stb. A sokféle tárgynak oly sokféle tárgyalása van, hogy alig lehet osztályozni.

Legszebb szerelmi dalaink közé tartoznak röviden szólva:

1. Az őszinte és valódi szerelmet tárgyalók Erdélyi I. 9. 14. 24. 29. 31. 33. 38. 39. 44. 52. 56. 57. 64. 67. 74. Gt. II. 7. 35. 36. 37. És ezekhez Kriza Vadrózsáiból sokat adhatnánk. Ezekkel ellenesek, melyekben található:

2. A szerelem gúnyos hangulatú kifejezése a nők fényűzése ellen: Erdélyi I. 235. 240. 248. 252. II. 38. Vén leány I. 250. (?).

3. Didaktikus forma Erdélyi I. 3. Bercsényié (?): „Arany ezüstért“ 1. f.

Mindezekben valódi érzés, magasztos képekben, a közvetlenség nagy mértékével van tolmácsolva. A gondolat nem felruházva képek czifraságával és halmozásával, hanem egyszerű tiszta nemes nyelven egész erejében. Az érzések természetes hangja; a gondolatok ősi egyszerűségökben. Nem mindenünnen felvett képekből nagyszerűen alkotni tudó fantázia, hanem mindenütt igazán érző lélek, mely rátalál ugyan a legjelentősebb képekre, de nem azokban találja a kifejezés fő eszközeit, hanem a meghatott szív fájdalmát, óhajtásait

magoktól kifejező egyszerű szólásokban. Néha alig is találunk népdalainkban egyebet ezeknél. Így

Fáj fáj, Fáj a szívem fáj. . .

Itt hagynál-e, nem szánnál-e, Elhagyni nem sajnálnál-e

Szíved értem nem fájna-e, Szemed könnye nem hullna-e?

Szeretlek szeretlek, mint a lágý kenyeret

Sóhajtok éretted egy nap száz ezeret. . .

Szeress engem, édes rózsám én is szeretlek (további sorai tökéletlenek)

Ángyom ángyom, édes ángyom — Mért szeret kend . . . olyan nagyon.

Kell-e ezt magyaráznom? Vajon ez a fáj nem olyan fájdalmas és rokonszenves-e mint akár a német weh, akár a magyar jaj. S a sajnál, szá n, sóhajt és effélék nem többet érnek-e, nem inkább eszközlik-e a közvetlen hatást, mint sok kép vagy magyarázó fogalom, eszeskedő értelmező szó vagy szólás. Vajon a búcsú azon kínos érzése, mely ama négy rövid sorban oly egyszerűen, kép nélkül van befoglalva, nem magába foglalja-e a mit sok elegiában el lehet okoskodva mondani, — száz kép benyomását, száz virág illatját?

De ha ily tisztán, csaknem kép nélkül, vagy mint Erdélyi mondaná, kelmei rész nélkül is nyilatkozhatnak a népdalban az érzések, mintegy villanyvezető vagy gyűjtő nélkül: de van a népdalban kép is. . . A szerelemtől áthatott lélek, mindent úgy lát mint szerelme osztályosát, érzése közlőjét vagy eszközét. Siratják a madarak vagy sirnak mint ő, gyászolják az élőfák; kedvesét látja a fényes csillagban, a patakban, a madarakban, a virágokban. Mindenben az ő érzése tükröződik vagy verődik vissza, az ő szava hangzik mindenfelől.

Képekben elég gazdag a mi népdalunk, gazdagabb mint gondolkozásra mutató kifejezésekben. Erdélyi elszámlálja mily neveket ad szerettének, és mily képekben ábrázolja ki magának kedvesét a nép fia. (II. 413.) rózsza, viola, virág, gyöngyvirág, tulipán, tubarózsza, madár, galamb (tuba) gerlice — kincs, angyal, baba — alak (nem igen népies; inkább régi költők Amadé stb. kifejezése.)

Megvalljuk, hogy mind ez nem kizárólag magyar, valamint az ilyek alkalmazása sem. Mert néha a magyar nép is, más is, csak méltólag villantja át előttünk a képet, holott máskor több oldalról nézőgeti, több tulajdonát tükrözi előnkbe. Így ha valamely virágnak több részére, változására czéloz, vagy egy madárnak több tulajdonát hozza fel. Például:

— Rozmarinnak olyan a szokása — Télen uyáron zöldellik az ága, Leszakítják kóróvá változik: — Az én szívem hozzád kívánkozik...
Lehullott a rozmarin levele — Magam is elhervadok mellette (ő vele?)
Mellemre tűzöm száraz kóróját — Ugy várom be halálom óráját...

Egy előbbi czikkben a dalbeli képekről, azoknak a dal tárgyával való összefüggéséről szoltam. Most csak a szerelmi dal egy-két szokottabb, mégis a külföldieknél divatos, mondhatni az efféle dal mivoltával összeforrott képeiből mutatok fel példát. Veszem a virág, különösebben a r ó z s a virágtól vett képeket.

Tudjuk a XVI. századbeli s utóbbi virág-énekeket Erdélyinél és más írónál; úgy látszik e nevezetes kép ily használata a magyarban vagy ősi, vagy régi. Tudjuk, hogy gyűlölték ezeket, s hogy üldözték: Pázmány, Geleji Katona. Tehát valóban szerelmi, nem mindig tiszta erkölcsöt tanúsító dalok lehettek. Az is bizonyos, hogy a XVI. századbeli énekek gyakran virágnak nevezik a jegyest vagy szerelmes ifjút mind a két neműt, (Mellékesen mondva érdekes, hogy a jegyes máskép kegyes és egyes is megvannak nemcsak Zrinyinél vagy olyan költőknél, hanem már középkori irodalmunkban is.) csak úgy mint ma virágnak és virágszálnak ily dalban:

Ejhaj! nem bánom — Nekem is van virágom

Ejh hajh! Leszakasztom a nyáron. . .

Ilyképen használva ez a szó elég gyakran előjön a német és francia költőknél és népdalokban is; de talán olyan szép szavok nincsen hozzá mint a miénk, melyhez a viritás viradás, még tán vídulás és vígság is csatlakozik.

A virág és szerelem szoros kapcsolatára sok apró jelenség mutat. Az angol virágozásnak nevezi az udvarlót, mely utóbbi nem szép és nem népies szó (flirtation). Templomainkban ifjú párok egybeadása vagy számos házasuló pár hirdetése alkalmával, azt a zoltárt szokták hatalmasan kezdeni az éneklők:

Virágoznak a hivek, mint a szép pálmafák. . .

Az olasz költőknél a fentebb mondottak szerint előjövő virág-ének (canto de fiore) névre inkább egyezik a miénkkel, mint akár-mely népé, de szerkezete nem; szorosabb értelme van ott e nevezetnek, mint részletekben kimutattam. Toscanában és Márkálban leg-

inkább divatoznak, de vannak Siciliában is. Itt a virág szó, egy virág neve külön kitéve vagy tulajdonaival a dalba befoglalva úgy kapcsolatik, sokszor igen lazán, a szerelmi vagy másféle gondolat-hoz. (Rubieri i. h. 64. 65. Gianandrea Cantipopolari 36. 37. 81. 82.) Néhány lapon száznál több ilyen. Más ily gyűjteményekben is egyenként sok.

Nálunk is mint az olasznál, csak egy-két vidék dalait tekintve is bámulatos színváltozatot és színpompát találunk a virágnevek által előidézve. A virág legszebb fajtáit, egyenként vagy néha többesével előmutatja, az ifjú leány testi s szellemi kecseinek ábrázolására s a végre, hogy azt a szin, a termet, az arcz s egyéb testi részletek leírásával magasztalja és ünnepelje. Erre valók az olasznál a szegfű, viola, jázmin, citrom, mandula stb. virágok, a rozmarin, mely gyászt jelent ott és nálunk is. (Népk. Gyűjtem. II. 104. 132.) Emlékezőnk Czuczor gyászoló leányára, kinek sorba bemutatják magokat a virágok, utóljára a komoly és disz nélkül való rozmarint választja mint bú és halál virágot. De komoly jelentését ismerjük népdalokból is, mint már említők s mint kivált e sorok mutatják:

Lehullott a rozmarin levele — Magam is elhervadok mellette,
Mellemre tűzöm száraz kóróját — Úgy várom el halálom óráját.
(Dalra fel! 441.)

De nincs oly kedves, az élet teljességét, az érzés forróságát, lángolatát annyira kifejező virág, mint a rózsá. Ősrégi a költésben. Keletről jön a rózsák ősi hazájából. Keleti nevet visel, mely a pirosságtól, az élet tűz-színétől eredett, melyet minden népnél megtartott. „Szerelem rózsája“ Anakreonnál is, (Hervadsz hervadsz szerelem rózsája Kölcsey.) — Nagy és sikeretlen munka volna kimutatni, mennyire terjedt ez a kép az újabb költésben, vagy minden dalt, avagy csak magyart is tekintetbe venni, melyben ez a virág előfordúl vagy megemléttetik különböző oldalról és felfogással. Csak azt mondjuk, hogy a déli és más népek, s jó részben a magyar nép szerelmi dalai is alig tudnak e nélkül megszólalni. Csak kevés példában mutatjuk fel a különböző kapcsolatot, melyekben előfordúl. Egy brit dalban (Wolff Hausschatz d. Volkspoesie 14. l.) a szerető kívánja, bár rózsá lehetne szerelmese, ő pedig harmatcsepp, mely rá szállhatna. Egy spanyol sequidillában mondja, hogy galamb szállott

kedvese ajakára, rózsának gondolván. (u. o. 20.) Az olaszoknál a sokszor említett gyűjteményben (Canti e racconti II. 280 s. köv. II.) több mint negyven népdal egymásután mind szorosán a rózsza körül forog; nem csak mulólag vagy hasonlatúl, hanem megfelelő képül vévén fel. A többi közt egy (II. 289) így szól: Sok ideig ápoltam egy rózsát — legszivesebb gonddal és verítékkal — könnyemmel véremmel öntözém — hű őre voltam minden perczen — De óh egyszer! veszett volna el az óra! — közelíték, hogy illatát érezzem — óh jaj nekem! leszakítva találám — nekem csak egy tövis maradt testembe furódva. Ez népdalból mű-költemény, a népdal minden tulajdonát megtartva. Ime egy szép dal:

Rózsza mely tövisek közt születél — Virágok királynéja, kedves drága!

A ki érint, megszürod s vérezed — A ki imád csak az tetszik neked.

Tűrjétek virágok; a rózsza eljő. — Jőjétek virágok, a rózsza hí.

Te vagy a sok virág királynéja: — Légy kegyes hozzám hű szeretődhez.

És a rózsza képében nem csak a leányt, hanem annak édes anyját is üdvözli az olasz népköltő. Ott pedig a szépség tartatlanabb és szép anyákat s idős anyákat. vonzókat aligha láthatni. Idézem a dalt (Rubieri 54.)

Dui rosi soggu (sono) amendi — Tutt' e dui d'un culori

Una manna (maggiore) una menori — Una ilpalta (sbocciata, kinyílt) un' ilpagliendi (kinyilandó),

Seddi beddi (sono? belli) tutt'e dui — So li me inamuraddi (innamorato)

Che dui meligranaddi — Che dui aranti (narancs) so rui.

(Két kedves rózsza Mindkettő egy színű; egy nagyobb, egy kisebb; egy kinyílt, egy nyilandó. S mindkettő oly szép, mindkettő szeret engem (?) S pirosak mint két gránát alma s mint két narancs.)

A magyarból özőn példát hozhatnék fel. Összesen minden más megszólítás nem fordul elő oly sokszor, mint a rózsának nevezés vagy szólítás. Ebben találja meg a dalló szerelmes kedvesének minden jeles tulajdonát: a piros színt, mely égő szenvedély jelzője, a kedves illatot, mely az ifjúság vonzó erejének felel meg stb. — Csak a műköltőknek csekély ez a kép, vagy gyermekes, vagy épen elkoptatott, ószerű, a nélkül hogy valami szebbet találtak volna helyette. Újabb időkben el is vesztette a színét a rózsza s ezáltal méltatlanul viseli a nevét.

Különösen pedig gyakori a pünkösdi rózsza . . Erdélyi II. 50. 67. 88. 420.

A rózsza kedves voltát egy mythikus kifejezés igazolja minden egyéb felett. Ez egyszersmind egy ősi poezis egy becses maradványa nálunk is, más népnél is.

A nép fántásiája azt a mi kimondhatatlanul kedves, a mi minden más emberi dolog felett vonzó, megragadó, s nem tudja mily belső tulajdonai által kitűnő: úgy fogja fel, mint nem rendes és természetes úton származottat. Ez az ősi sejtelem vagy ábránd az emberi lélek nem földi voltának bizonyosságául tekintetik, vagy vallásos ösztöne jelének -- máskép felfogva korlátoltsága s gyermekes vaksága tanújának. -- S ez mutatkozik abban, midőn kedvesét nem földi eredetűnek magasztalja. . . Valaha talán meggyőződésből mondhatott az ember ilyet, ma kétségkívül csak képzelete elragadtatásából, s gyönyörködtető nagytással. Ha angyalnak nevezi, vagy tündérnek (ez utóbbi igazi népdalban ritka), ekkor is oda czéloz: de még érdekesebb ha rózsáival hozza összekötetésbe.

Már maga az a kedves és bájos szólás, ha mondja róla vagy nevében:

Rózsás kertben jártam, violát találtam. . .

egy külföldi dalban is: rózsás kertből jövök (Wolff 151.) és Czuczornál:

Jár a leány virágos szép mezőben. . .

vagy az olasz dal, mely így szól:

Saluto vos nobile persona — Che siete còlto fra le rose bianche
Che còlto siete fra le rose e i fiori . . . (Tigri 4.)

Üdvözöllek nemes hölgy, kit fehér rózsák közt szakasztottak. Vagy egy másik, melynek fordítását Wolffnál (24 l.) találjuk:

Oh szépem, virágok közt támadt élet — Magasból úgy szállottál hozzánk
A rózsza adta neked színedet — S a pálma diadalmi díszel ékesített.

Általában kedves a rózsával való távolabbi közelebbi kapcsolat, mint a magyar dalban.

Csillagos az ég, csillagos — Rózsafa levele harmatos;
Rózsafa levele szakadj rám — Kedves édes. ózsám nézz reám!

Itt is, másutt is érdekes az olasz dal számtalan ismétléseit a magyar dalokéival összehasonlítani. Nekünk legalább az unalomig menők azok, mérsékelték, valódi érzésből származók ezek. Még érdekesebb a „nobil persona“ féleket vetni egybe a magyar dalok megfelelő egyenmű szavaival.

De a rózsákhoz hasonló, sőt rózsák közül szakított virág, a szerető származását még szebben s a képzelődés hatalmával s az indulat erejével írja le a népdal ebben:

Nem anyától lettél, Rózsafán termettél,
Piros pünkösd napján Hajnalban születted.

(Folytatása nem méltó ehhez. Limbainál 154. sz. a. hosszas, de nem szép és nem természetes folytatással.) A minden rövid szakaszában lévő külön és fontos gondolat, mind egyszerűen és rövid tartalommal mondva ki, a ritmus és báj, mely itt van, más megfelelő külföldi dalban alig ha található. Más magyar dalban is van ugyan ez elmondva, de oly remekül összefoglalva s ily nyelven adva a részletek, sehol. (Vö. Erdélyi I. 67. Ide vonatkozás u. o. III. 51.)
Másutt:

Édes anyám rózsafája Engem termett utóljára Erd. II. 114.
vagy engem nyitott egyik ága Kriza 75. 198. vagy ebben:

Égi viola nemzette — a pünkösdi rózsza szülte — Égi harmattal nevelte, — Ezt az egyet úgy kedvelte.

Másutt:

Rózsabokorban jöttem e világra — Nem dajkált az édes anyám hiába, (Dalra fel 448. l.) Ismét:

Édes anyám rózsafa — Én vagyok a harmatja (Limbai 365. 464.) Ide vonatkozik az ilyen: Eszem a teremő fátat — Engem szeress nem anyádat. — Ha tudjuk, hogy teremő régen azt tette a mit terem, átlátjuk hogy itt termő fáról, tehát fán termésről van szó; értjük az ősi eredetű, természet-cultusra mutató kifejezést, mely hajdanában komoly dolog volt, utóbb csak a költő képzelőben és dalában maradt meg, kivált pedig meséiben, hol a megholt ifjúból virág lesz, vagy fűz-ág. . .

A szerető származásáról emlékezik egy szegedi népszokásban, az u. n. pünkösdlésben egy dal, melyet a többek közül kiváló egy kis leány mond:

„én gyenge vesszőcske” vagyok Nem anyától lettem. Rózsafán termettem“ stb.

Sok ide tartozót lelünk olasz népdalban. Például:

... nescisti di pasca rosata: rózsás húsvét = pünkösd egy istriai népdalban:

Xi nato l' amur meo del mis de majo
In quil biel mise che le gierba infurisseo
In quil biel mise ch' infurisseo il grano
Xi nato l' amur meo cu fiore in mano.

(Az én szerelmem május hóban (pünkösd hava) született, a szép hóban, melyben a fű virágzik (diszlik) és a gabonák virágoznak. . . született szerelmesem kezében virággal.)

Hogy épen e hóban született (az utóbbiak szerint másban is!) annak okát már megmondta: ez a szépség és szerelem hónapja. (Shakespere-nél: love whose month is ever may (Love's labour IV. 3.) A r kath. népnél május Mária hónapja. Pünkösd ünnepének is május adja a virágzás által piros pünkösd nevét, melyet szépen említ egy régi codextünkben a magyar népies szólás után egy jó nyelvű régi írónk:

Piros rózsát ha szednek -- pünkösd idejében
Miként annak illatja -- és megvigasztalja . . .
Gyenge rózsza meghervad — mikor hőség éri . . (Péld. k. 30.)

Más izlésű egy umbrai népdal. Ez már a fehér színt szereti s rózsza helyett a havat veszi fel, mely olyan múlandó Olaszországban, s nem annyira azonos a hideg és fagy fogalmával. Ez a kedvesnek születését január hóra, a fagy és hó idejére teszi, — s ehhez képest számlálja el a születés körülményeit.

Belline che nascesti di geunaro
Quando la bianca neve componeva;
Le vostra madre sempre disegnavo
Die farvi piú bellina che poteva;
Vi fece bella, poi vi diede un fiore,
Vi rassomigli alla stella d' amore,
Vi fece della è vi diede una rama,
Vi pose alla finestra a fa' la dama.

Szépem, ki januárban születél, midőn a fehér hó megalakult (?). Anyád mindig igyekezett széppé tenni téged, a mint csak lehetett. Széppé is tett téged, virágot tett belőled, hasonlóvá tett a szerelem csillagához Széppé tett téged, keretbe foglalt, kitett az ablakba, hogy ragyogj úri hölgyként.

A kedves születéséről sokat énekel az olasz népdal. (L. Rubieri 370.) Oly sokféle mellékszóval díszíti a rózsát s ez által kedveltjét, hogy ebben a magyar s tán más népdalt is rendkívül meghaladja. Van neki fehér virágon, paradicsom virágán, szerelem virágán, szépség virágán stb. kívül rosa incamara (testszinű), r. galante (csinos rózsa), r. finita (tökéletes), r. spampinata (dúsan kinyílt), r. marinéja (tengeri?), a mellett hogy számtalan magasztaló nevezete van annak számára.

Van több ily kedves kép is. Feljebb is néz a nép fiának szeme: a napra, holdra és kivált a csillagokra s azok járására. A naptól és holdtól veszi — olasz népdalokban — szépségét a leány, a szépség fényét. Csillagok módjára tündöklük. A csillagok emlékeztetnek reá s hirt visznek egyiktől a másiknak.

Ez is ősrégi kép s ha nem szebb, de felségesebb amannál. Homéernál szép csillaghoz hasonlítottatik a gyermek (*ἑνελιχίος ἄστερι καλῶ*). Régibb falusi asszonyoknál gyönyörű kifejezése volt nálunk a kedveskedés gyengédségének: csillagom megszólítás. Meg lehetett szeretőknél is. Így Erdélyinél (I. 22. 23. 35. 55. II. 13. stb.) A csillag világít, melynél a szerető leány kinézve ablakából, meglátja a legényt. A csillaggal, mely „hazafelé ballag“ elballag galambja felé a barna legény is. A csillag ragyogásához hasonló a leány szemének, reá fordult nézésének kedvessége.

Csillagoknak ragyogása — Gyöngy két szemed rám forgása

Piros arczád égő lángja — Jaj szívemnek gyöngyvirága. (ih. 35.)

Másutt a csillagos ég csak bevezető gondolatul szolgál, kezdője és jelzője a hangúlatnak:

Csillagos az ég csillagos — Bú száll a szívemre bánatos

Akárhová hajtsam fejemet — Sehol sem találok helyemet. (u. o. 55.)

A fent ragyogó három csillagról három szeretőjére gondol. (Az ábrándozás e mormonismusa igen ártatlan dolog lehet ilyen nép-

nél. Háromra is gondol, egygyel sem bir.) Majd vidámitja, vagy hazájára emlékezteti a csillag:

a hol az a csillag ragyog — én is oda való vagyok.

Ilyen formán más népnél is. Például az olasznál (Canti e racconti I. f. IV. 8. 45.): Még nem jött fel a csillag, mely e tájban szokott feljönni. De feljött im egy más, és szemembe ragyog — És szívem miatta kezd felgerjedni, — szívem kezd indulni — Mert feljött végre a szerelem csillaga.

A kedves születésével összefüggnek a nap és hold, mint az ő szépségét ünneplők. (u. o. 47.) Érdekes a csillag és a szép szemek összevetése. (u. o. 86.)

Bella, la sole ti fara citare — Dice gli avete tolto lo splendore
Anche la luna ce vuó raggionare. — Gli avete tolto du' stelle d'amre

Csaknem szó szerint megfelel Vörösmarty szép epigrammjának:

Féltelek, oh nagy az én félelmem lyánka miattad,
A kirabolt égnek vagy szemeiddel adós

Ezért nagyon érdekes nekünk amaz. De ez nem plagium. Régi kellett ez a gondolat. A csillag maga minden lépten és százféle kapcsolatban ötlük elénk. Így a görög Anthologiában egy Aster nevűhez szóló versben:

'Αστέρας εἰσαθρεῖς" Ἀστὴρ ἐμός εἶδε γενοιμηγ
'Ουρανός ὅς πολλὰς ἕμμασιν εἰς σε βλέπω.

és ez a hajnal csillaghoz:

"Ἀστὴρ πρὶν μὲν ἔλαμπες ἐπὶ ζωῶσιν Ἐῶος,
νῦν δὲ θανάτων λάμπεις Ἐσπερος ἐν φθιμένοις.

De nincs szebb szerepök a csillagoknak szerelmesek dalaiban, mint midőn izennek tőlök. Így a hajnal csillag, mely reggel lehanyatlik, és este visszakerül, alkalmas postájok az olasz költőknek:

O che stelle tramontane — O savnissie favella'! (vagy: Oh sepesse favellare!)
Un salut al mio bel zovin (giovine) — Jo per je vorress mandá.

(Oh hogy a hajnal csillag tudna beszélni, üdvözlést küldenék tőle szép ifjannak.)

Atnézhetünk az állatországba is, és találunk állatokat, melyek-

kel a szerelmes dalló foglalkozik, melyek képében érzésének tárgyát tükröződve találja. Ki nem emlékeznék a galambra, melynek oly sok szép édelgő nevet adott a nép játékos lelke. Mert szól galambról, vadgalambról, tubáról, gerlicéről stb. Szebbnél szebb neveket vett át idegenektől, de a maga ábrándjai szerint énekelgetett.

A galamb a szerelmi epedés egyszersmind féltékeny igerlékenységnek példája. Szelid, közeledő, de sokszor vad, nehezen szelidül, de megszelidülve kedves.

Egy nem megvetendő népdal a héját teszi ellenébe, így szólván:

Nem sirat egy rigót egy nyár -- Nincs félpénzben száz arany kár,

Más a hű szerető búja -- Ki úgy szeret mint a héja,

Galambom ezt nem gontoltad -- Mikor hí szívem elhagytad . .

A galambhoz ős régi és magasztos gondolatok csatlódnak. A vallásos hagyományokban többféle szerepe van. Nemcsak Venus galambjait ismeri a mythologia, hanem a keresztyén hagyomány a sz. lelket galamb formán (nem formában!) szállítja le a szent hivatalába avatandó Jézusra. (Itt voltaképp a hasonlítás igen kevésre terjed, csak a leszállás módjára). A vadgalambok tömik meg mézzel a költő száját nemcsak Kazinczynál, hanem Horácznál s a görögöknél is. Nálunk a népköltésben csak a hű és féltékeny szerelem példája. És a jajgató vagy epedő szerelemé. Talán a mézzel töltésre is ez adott alkalmat, hogy szép nyögdelését eltanúlták a szerelem költői. Mondanak bűgást is (bú!) emberről mint galambról búsulás epedés értelmében. Követségben is járnak nemcsak Anacreonnál, hanem nálunk is, - és nemcsak hadviselő felek, hanem szerelmesek közt is. De az epedésnek többször és igazibb képviselője. A csángó „görliczéje“ (gerle gerlicze) párjavesztett korában felajánlja magát egy másíknak, mondván: „társad helyett én társad leszek.“ A „gerliczeként nyögdecselés“ a „bús gerlicze a ki párját elvesztette,“ — Vörösmarty „zöld-ágon“ ülő „kis gerlicé“-je és „bús gili“-je s több ilyenek, nem mind a néptől eredők, ismeretesek, s tudható belőlök mily indulatokat tulajdonít neki a nép költői lelke. Egy régi dal szép sorai megérdemlik a kijegyzést:

Csak egy gerliczécske, ártatlan madárka -- Ha társától elvál.

Jaj mit nem cselekszik, mód nélkül bánkódik -- Zöld ágra nem is száll.

Vizet felzavarja, úgy marad szomjazva. (Thaly Vit. É. II. 368.)

Az erdő ékessége, lelke a madarak, kivált a vadgalamb, rigó stb. Amarról egy gyönyörű népdal mondja:

Akkor szép az erdő mikor zöld — Mikor a vadgalamb bele költ.
Olyan a vadgalamb mint a lány — Vágyakozik a párja után.

De a bujdosó hazafi útját és az erdei magányban tartózkodását is a vadgalamb bűgása teszi fájdalmassá, kisérven keserű énekkel, — midőn a „darvakkal és más madarakkal elbujdosik messzire,“ járása közben a bűgást hallgatva, sorsát az teszi kinossá, hogy tudja, hogy „még a madár sem távozik messze fészektől.“

A többi madárról egyenként nem szólhatok. Messze vinne ezekről elmondani vagy csak felszínesen is említeni a mit a népdal beszél. Míg a mi hazánk földén nem tenyésző oroszlánról, tigrisről, meg a medvéről és rókáról alig szól s a hitványabbakat megveti: más állatokat, főkép madarakat sokszor felhoz, képzelmében együtt él velek. Ilyen a sas, mely a kútágasra felszállva a kémkedésre, csalogatásra emlékezteti vagy azt jelezi. A holló, varju, mely rosztat jelent a szegény legénynek, mint előbb említők, a holló pedig a jegenye tetejében gyászruhában ül és megható ábrázolása a gyászoló búsuló szerelemnek. A daru seregestül jár az őszi égen, a múlandóságra emlékeztet (Erdélyi), néha elviszi, néha vissza hozza az éneklő jó kedvét. A fecske által közlekedtünk a hű lengyelekkel, izenvén nekik s felkerestetvén őket, de kegyelettel, babonás készülettel is adtunk neki szállást „az eszterhéj“ alatt. A liba szép állat, mely magát megmossa s orrával tollát is felborzogatja; a rigó mesék, mondák tárgya, a kakuk, jövődő mondásáról nevezetes. A fülemile sokszor emlegetett kedves éneklő, de kiváltkép műköltők kedvelője. A páva női disz, ékesség, pompa és nagyzó magatartás példázója, a megye házára repülésével a raboknak megszabadulást jöslő madár. De minden egyéb szárnyas felett kitűnik a gólya, a hún mondákból is emlékezetes, a legmagyarabb három költő Arany, Petőfi, Tompa műveiben elegiás hangulattal megénekelt árva gólya, két hazájú gólya s az alföldi síkságnak minden más madár felett saját, bár ideiglenes lakosa, sok monda és csaknem tisztelő kegyelet tárgya. Említettük, hogy a gyermekdal hogy házositja, lakodalmaztatja. Hozzá tehetjük, hogy a tiszta erkölcsű házi életnek is példájául tekintik (állítván, hogy más himmal párosodott nöstényét saját

himje agyonvagdalta.) Ellenkezőre mutat pedig a gólya gyomorról szóló kifejezés, melyet Fáy-nak egy meséje is emlékezetben tart. Mindezeket mellőznünk kell, valamint a népuél kivált gyermekek játékaiban előforduló cserebogarat, mely Csokonai után nagyon ismeretes, — a szitakötőt és többeket.

Ezek fejtegetése arra vezetne, hogy a magyar népdalbeli természet-szemléletről kellene szólnunk, vagy inkább feljebb és általános nézetekre emelkedvén, azt fejtegetnünk: mily viszonyban áll a nép költői lelke a természet-szemlélethez, távol jár-e a természettől vagy közel; benne él-e vagy körülötte. Úgy tekinti-e ezt, mint környezetét, melyet lát és szemlél, de csak úgy mint az emberi érzés világának befoglalóját, rámáját, mely tőle külön él; vele szerves kapcsolatban nincs, vagy hogy a kettő: az ember- és külvilág egymáshoz csak oly viszonyban vannak, mint felhasználó és felhasznált eszköz. Vagy úgy hogy a természetben belefoglalva, vele belsőleg egyesülve, belőle ki nem válhatva, még szellemi valójára nézve is bele tartozva él az ember, kiben viszont a természet a nagy világ tükröződik vissza, mint kis világban. Vagy érzi-e az ember a természettel valami mystikus kapcsolatban magát, érez-e az összes nagy természet iránt és az azt fentartó s minden lépten nyilatkozó őserő, talán öntudatos hatalom iránt valamely imádó vonzalmat, forróbb és felemelő szerelmet, — mint az újabb idők némely nagy bölcselője, legnagyobb költői Shakespeare, kit Goethe „natur-fromm“-nak s maga Goethe ki még jogosabban viselhetné azt a nevet. . .

Messze kellene mennünk, hogy a miről nagy munkákat irtak nagy természettudósok a Kosmos írójától kezdve a legújabb németekig és angolokig, és jeles aesthetikusok is, mi itt röviden áttekinthetnők, vagy kellőleg tárgyalhatnók a magyar nép aesthesisének e szempontból lehető méltatása végett. Csak azt említjük meg, hogy a magyar népdal, a természettel való szeretettel-teljes kapcsolat kifejezésében nem szegényebb, nem lelketlenebb, mint kívánhatni. Dallásában a magyar nép tanusítja, hogy a természetet magával, együtt, egyetemességben élőnek érzi, magát a nagyobb és összes természetet fenségben csodálja, annak reá való rejtélyes hatását érzi, sejtí; úgy fogja fel, hogy az ő érzése világát sok tekintetben az vezérli. Nem imádja azt leborúlva mint némely keleti nép annak legjelesebb részeit, tárgyait, de nem is véli a természetet csak a legfel-

sőbb végetlen hatalom gyarló eszközének, nem is retteg úgy tőle, mint a babonás régiség. Kedély- és érzésvilága nem rabja vagy elnyomottja annak; csak csekélységekben fogja fel mint rejtélyes tanácsadóját vagy orvosát. Ősi egyszerű és tiszta vallásos nézetei szerint magához közel találta fel a fővaló nyilatkozásainak jeleit forrásokban, erdőkben és a mesés állatok életében; tehát nem találta isteni tulajdonok nélkül a természetet; és ez maga némi transzcendentalismus. De a mai legalább nem igen érzi, s kivált a közelebbi nemzedék nem igen érezte, hogy mint egy lelkes természettudósunk mondá: minden élő fában egy dryász, minden víz forrásban egy nájász volna; néha a nép fia szerette pusztítani, öldölni a földszin díszét, nemének legrégebb áldott táplálóját a fákat, nem úgy mint a német nép, mely őseihez hivebben vallásos kimérettel van az erdők iránt. De hogy lelkesebb óráiban a természettel akar érezni; úgy képzei, hogy érzéseit, a külső világ, melynek keblén él, vonzalommal kíséri, s valóban ébresztgeti is: azt dalait megtekintve, egész határozottsággal állíthatjuk.

Ha az ágról-ágra szálló madárban tulajdon érzéseinek, gondolatainak tovább-tovább illanásait, vagy mint Aranynál is tulajdon énekének szárnyas igéit látja (Limbai 626); ha az elmenő és megterő madárban önnön boldogsága, vagy valamely boldogító érzése, állapota, elmúlását, megújulását, életének őszét és tavaszát látja, szemléli (u. o. 655); a halálmadár szavára megrezzen és fájó lélekkel ábrándozik (u. o. 679), a gerlicze bűgásával a magát egyesíti (u. o. 680), ehhez még a zöld erdők zúgása s a szelek üvöltése is járul komoly érzéseket, szívbeli fájós sajtásokat okozván; ha a madártól úgy szeretne izenni; minthogy az szállong és cseveg is (l. f. Limb. 361. stb.); ha derült éjszakán a tiszta egen a csillagokat akaratlanul is szemlélvén azok ragyogásában, lefutásában, elborulásában a maga lelke állapotát, hangulatát érzi változni s majd el-elmerengve keresi azt a csillagot, mely az ő szülőföldre belátszik, anyja vagy kedvese lakása felett ragyog, melyre azon perczen lehetnek az ő szeretteinek szemei is függesztve, vagy melybe elhált kedvesének lelke költözhetett, — vagy a csillagok ragyogásában a legragyogóbbat, az emberi lélek legigazibb tükrét, szerelmesének szeméit keresi; — ha egy szép virág: egy friss és sok színbe öltözött leányt, a rózsza különösen az élet színével teljes arcot, a liliom, mint

a keleti költőnél és sok keresztyén legendásnál, az ártatlanság fehér öltönyébe öltözött szerelmest juttatja eszébe, a gyöngyvirág vagy ne-felejts annak szemeit, a rózsza-bimbó ajakait stb. ha bánatosan járva a fák hajladozását, az ég harmatozását, a felhő sötétségét, a kedves zajlással folyó viz lassú moráját az ő bánatjában való részvételre magyarázza, a szeliden folyó Bodroggal vagy Tiszával együtt ábrándozik, azok habjai lejtésével érzései együtt élnek fejlenek, az által érzései mélyebbek lesznek vagy elszenderednek, — vagy az erdőben a madarak éneklése, énekelve szállongása közepett magát olyannak érzi mint „a vándor gondolat“ (Limb. 56.), — midőn a leereszkedő felhő, a vidékre boruló köd és hullani kezdő eső, vagy a hullva zörgő falevél mélézésra indító hatása mellett a fülemile áthangzó énekét hallgatja, és ezen szive megesik (Limb. 59.), — majd a virágról hulló szinehagyott levél kedvesétől, és az élet édességétől való megváltást a hold halvány arca tulajdon arca hervadtságát juttatja eszébe (Limb. 99.) és a Balatonon viharos időben való csónakázás a levert boldogtalan szerető lelke állapotának felel meg (Limb. 100.), a jegenyefa tetejében ülő holló a gyászolást gyászruhát hozza emlékezetbe, a szomorú fűz ágának a sirra borulása csendről, nyugalomról beszél, az e felett zengő madárka pedig az emlékező s még inkább a sirba vágyó keserv tolmácsa — s az őszi szél általában az elmúlás és elválás hirdetője, mert a zavaros viz a bánaté, az ellobbanó száraz galy az ellobbanó szerelemé, — a nap a boldogságé, a viradás a bánat felderülésé, az éjszaka a kíné és halálé :

ha mindezek a külső dolgok közvetlen a belsőkre, viszont a belsők a külsőkre utasítanak, még pedig ellenállhatatlanul: látni való, hogy itt a külső a természet, és a belső az ember lelke és élete oly szoros kapcsolatban vannak, hogy a nép költője valóban a természettel belső kapcsolatban, sőt együtt él; — ő abban, az ő benne.

Ez a természet élénk szemlélése, az abban való elmélyedés, a lélek foglalkozásának abban való állandó feltalálása látszik abból a sok önállón alkotott névből is, melyeket őseink például a csillagokra ruháztak. *Lug ossy* (*Ipolyi Mythol.* 582. l.) kétszáznál több eredeti magyar csillagnevet mutat fel a legismertebbeken kívül. Ily számosság a növénynevek is, legnagyobbbrészt tulajdon nézések szerint adva a nép által.

Minden műveltebb s tehetségesebb nép így lehet. Legalább az, mely a természetet nem vakon szemléli s nem is érzés nélkül. Egy részt leszakadt annak kebléről, másutt is lel táplálékot; de a legjobbat, legedesebbet csak ott találja és ott is keresi.

Dr. Imre Sándor.

A VISSZACSATOLÁSI KAMARÁK

(les chambres de réunion)
ÉS MAGYARORSZÁG.

1679—1683.

(Folytatása és vége.)

IX.

A béke Törökország és Oroszország közt 1681 februárius 11-én megkötöttet. Törökország most egy állammal sem állott háborúban. Minthogy Kuniz mégis kadikészületekről tudositott, a 20 évi fegyverszünet megújítását pedig eredmény nélkül sürgette, Leopoldnak tartani lehetett attól, hogy e hadi készülétek őt fenyegetik. Annál kívánatosabb volt rá nézve a magyar felkelők kibékítése. Az első lépés erre Ampringen vissza hívásával meg volt téve, most következett a második, az országgyűlés tartása, mire a király a megelőző évben ígéretet tett.

A rendek 1681. április 28-án gyűltek össze Sopronyba országgyűlésre. Junius 13 án Eszterházi Pált nádorrá választották, mi újabb bizonyítéka volt annak, hogy a király ezentul az alkotmányosság útján akar haladni. Az országgyűlés főfeladata az ellentétek kiegyenlítése, a király és nemzet kibékítése, a béke és nyugalom helyreállítása lett volna, de mindez a királytól oly radicalis engedményeket tételezett fel, miket Leopoldtól nem lehetett várni. Tökölyi és pártja a gyűlésen meg sem jelent, a jelen lévő katolikus és protestáns rendek pedig a vallás kérdésében erős összeütközésbe jöttek egymással. Ekkor Leopold a vitás kérdést a november 9-iki leirattal akarta megoldani, de a leirat egyik félt sem elégitette ki.

A sopronyi országgyűlés tehát nem hozta meg a várva várt kibékülést. Tökölyi a gyűlés határozatai ellen július 6-án tiltakozott, miután már május 20-án tudatta Caprara kassai kapitánnyal, hogy

a fegyverszünet lejártával megkezdi az ellenségeskedést. Az eddiginél nagyobb reménnyel nézett a közelgő hadjárat elé. Lengyelországból a francia követektől áprilisben 6 ezer aranyat kapott ¹⁾ és azon biztatást, hogy nem sokára még többet is fog kapni, a török pedig oly sok évi ígérgetés után végre tényleges segítségben részesíté és kirendelé a hadjáratban részvételre a váradi pasát, az erdélyi fejedelmet, a moldvai és havasalföldi vajdákat. Az eredmény azonban nem felelt meg a hadjáratához kötött várakozásnak. A francia segély nagyon kétes értékű volt, csak arra elég, hogy Tökölyi ne veszítse el bizodalját XIV. Lajosban, s mindjárt megszűnt, a mint a francia királynak nem kellett tartania a Tökölyi kibékülésétől Leopolddal. „Konstantinápolyból vett levelek és az önök tudósításai arról értesítenek, hogy a törökök hadi készületei Magyarországot vagy az erdélyi fejedelmet fenyegetik; értesítsék Du Vernay Boucauld, hogy ha a helyszínén e hírek valóságáról győződik meg, nagyon tartózkodó legyen a rája bizott pénz kiosztásában, mivel semmi haszonnal sem járna rá nézve pénzt adni az elégteleneknek addig, míg bizonyos, hogy a szultán által segélyezettnek s irányában a háború folytatására le vannak kötelezve,“ így irt XIV. Lajos május 29-én a lengyelországi követeknek, július 21-ikén pedig: „... mint-hogy több oldalról jövő tudósítások szerint nem sokára segítséget kapnak a töröktől, ez esetben nem kell a mi támogatásunkat egyesíteni (mêler) a keresztyénség közös ellenségével, hanem meg kell várni, mikor nem lesz más segélyforrások, mint az a protectio, mit én nyujthatok nekik.“

Apaí a hadjáratban személyes részvételre vett parancsot. Kedvetlenül tette, mert ekkor már a Béccsel való kiegyezést óhajtotta. Kilencezer emberéhez a moldvai és havasalföldi vajdák 4—5 ezere is csatlakozott. ²⁾ Török részről a váradi vasa vett részt a hadjáratban. Baj volt, hogy Tökölyi és Teleki Mihály ellenségei lettek egymásnak; a köztök kitört viszály meggátolta az öszhangzatos hadviselést, s meghiusította a hadjáratához kötött reményeket. „Soha háboruban nem lehetett látni akkora tudatlanságot és confusiót, Böszörményt is csak véletlenül foglalták el a magyar és német örség

¹⁾ A warsói követek tudósítása XIV. L.-nak 1681 május 2.

²⁾ „... les plus misérables gens qu'on puisse voir.“ Du Vernay Boucauld levele XIV. Lajosnak 1681. augusztus 24-én.

viszálkodása következtében.“¹⁾ Kálló elfoglalása után Tökölyi a Tiszához ment; Apafi, ki „a töröktől ezer meg ezer infamiát szenvedett,“ dicsőség nélkül visszatért Erdélybe.²⁾

X.

Bármilyen silány volt az 1681. évi magyarországi hadjárat eredménye Tökölyire és pártjára nézve, mégis nagy volt a haszon, melyet abból a francia király húzott. Az volt benne a legnagyobb eredmény, hogy habár még most csak mint segédhad. a török megjelent a csatatéren s alapos volt a remény, hogy a következő évben még nagyobb mértékben fogja ezt tenni, vagy talán épen támadólag fog fellépni. XIV. Lajosnak betelt azon kívánsága, hogy Leopold Magyarországon elfoglalva legyen, ő pedig szabad kezet nyerjen foglalásait újakkal szaporítani. Olaszországban Casale, Belgiumban Luxemburg, Elzászban Strassburg elfoglalása volt 1681-ben tervbe véve. A két utóbbi birtoka a négy rajnai választófejedelmet a francia királytól tette volna függővé s minthogy Frigyes Vilmos a brandenburgi választó az ő részén volt, a választó fejedelmek gyűlésében XIV. Lajos öt szavazattal rendelkezett volna s új császár választás esetében e méltóságra kilátása lehetett volna. Casalet a mantuai herczeggel kötött szerződésnél fogva 1681. szept. 30-án birtokába vette, Luxemburgot Chinyhez tartozó dependentia czimen követelte, Strassburgot pedig azon a czimen, hogy az a westphaliai béke szerint őt illeti.

Nyílt titok volt Európában, hogy Strassburg ellen XIV. Lajos részéről van valami készülöben. Mikor Mansfeld 1680. szeptemberben a reuniok megszüntetésének kieszközlése végett Párisban járt, az udvar magatartásából, az udvaroncok beszédéből, tekintetekből észrevette, hogy az eddiginél még valami nagyobb készül. Strassburgot és Casalet emlegették.³⁾ Leopold a conferentiát Strassburgban szerette volna megtartani, hogy ez által a város biztosítva legyen, de XIV. Lajos nem egyezett belé. 1681 elején Leopold felszólította a magistratust, fogadjon be 6 ezer császári katonát örségnek, de a tanács XIV. Lajos tiltakozására ez ajánlatot visszautasította. A nyár

¹⁾ Du Vernay Boucauld XIV. Lajosnak 1681. nov. 18.

²⁾ „Il. (Apafi) marche légèrement n'étant pas autrement chargé de lauriers“

— Du Vernay Boucauld XIV. L.-nak 1681. okt. 27.

³⁾ Wagner: Historia Leopoldi Magni I. K. 517 l.

folytán Louvois a tanácssal a meghódolás feltételeit megállapították s a mely napon Boufflers francia vezér Casalet ura nevében birtokába vette, ugyanazon napon (szept. 30.) Strassburg kapui is megnyíltak a francia király csapatai előtt.

Strassburg elfoglalásának híret különböző érzelmekkel fogadták Európában. Az angol királyt ez esemény közönyösen hagyta, némi német fejedelmek gratuláltak hozzá a francia királynak, ¹⁾ a lengyel királyt aggodásba ejtette, mert attól tartott, hogy Leopold most minden áron békét köt a magyar felkelőkkel és a törökkel, kik aztán Lengyelországot támadják meg. ²⁾ Leopold — Wagner szerint — e hirt a szokottnál nagyobb felindulással fogadta, mert mélyen érezte, hogy Strassburg elfoglalása által az ő császári tekintélye, a birodalom méltósága komolyan megvan támadva, attól is tartott, hogy XIV. Lajos még Strassburgnál sem fog megállani, hanem Ulmig az egész sváb kerületet fogja követelni; nem várt eredményt a conferentiától, mely még mindig nem kezdette meg működését s érezte, hogy tennie kell valamit a birodalom védelmére, ha nem akarja eljátszani a közbecsülést

Leopold még mindig ragaszkodott azon tervhez, hogy egy birodalmi serget hozzon létre. Untalan sürgette is ezt Regensburgban a birodalmi rendeknél, de törekvése a brandenburgi választó ellenzésén hajótörést szenvedett, ki azt vitatta, hogy a birodalom jelen helyzetében nincs remény, hogy az elfoglaltakat visszavehessék, jobb a megmaradottakat az elfoglaltak átengedésével megtartani, minc kétes sikerü háboru által kockáztatni. A német fejedelmek egy része a brandenburgi választó után indult, kinek tétlensége azokét is maga után vonta.

Inkább számíthatott Leopold Svédország és Hollandia csatlakozására. Svédország a Holland háboruban XIV. Lajos mellett fogott fegyvert. Tekintet nélkül erre a metzi parlament 1680-ban a svéd király birtokában levő Zweibrückent is Franciaországnak ítélte s XI. Károly reclamatiója ³⁾ daczára confiscálta. Ez eljárás ellenségévétette a svéd királyt XIV. Lajosnak. 1681 márcziusban szövetségkötésre hívta fel a hollandiakat a westphaliai és nimwegeni béke vé-

¹⁾ Legvélle. Louis. XIV. et Strassbourg 596—613 l.

²⁾ Vitry levele XIV L-nak 1681. okt. 24.

³⁾ Lünig: Negotiorum publicorum sylloge 675. s köv. l.

delmére. Oraniai Vilmos, kinek ősi birtokát Orange-ot a francia király 1680-ban elfoglalta, kapva-kapott az alkalmon, hanem a hollandoknak nem volt kedvök e szövetség által a hatalmas francia király haragját magokra vonni. De a hangulat nem sokára a hollandok közt is megváltozott. 1681. júniusban XIV. Lajos egy deklarációban megengedte, hogy a hugenották gyermekei hét éves korukon kezdve a katolikus hitre térhessenek, s ez engedélynek a katolikus papság sietett hasznát venni. A francia hugenottáknak a papság és kormány által rendszeressé vált üldözése a holland kálvinistáknál nagy ingerültséget keltett; nem sokára aggódniok is kellett saját biztonságok felett, mikor a reuniok Belgiumban is működni kezdtek s XIV. Lajos augusztusban Luxenburgot mint a Chiny grófság dependentiáját körülkerítette. Hollandia e tény által fenyegetve látta magát s szeptember 30-án elfogadta az associatiót, mivel Svédország még márcziusban megkínálta. Az associatio célja a westphaliai s nimwegeni béke védelme volt.

A frankfurti conferentia megtartásával, melynek a vitás kérdést békés úton kellett volna megoldani, sem XIV. Lajos, sem Leopold nem sietett. Leopold elsöben Tökölyitől óhajtott volna szabadulni, a sopronyi országgyűlésnek, valamint az Oraniai Vilmos útjának, ki 1681 augusztusban Londonba ment, hogy Károly királyt a szövetség ügyének megnyerje, eredményét bevárni. Az osztrák meghatalmazottak csak Strassburg elfoglalása után egy hónappal (okt. 30.) érkeztek Frankfurtba. Hosszas vita fejlett ki a felett, hogy a német fejedelmek követei is részt vegyenek-e a tanácskozásokban, vagy pedig csak a császáriak, mint Leopold akarta; a francia nyelvet használják-e, vagy a latint; ¹⁾ más üres illem kérdések is merültek fel. A német követek csak 1682. febr. 16-án tartották első gyűléseket s csak márczius 25-én tették tanácskozás tárgyává XIV. Lajos felteleteit. ²⁾

XI.

E késedelmezés okát abban leljük, hogy Leopold az alkudozás nyujtása által időt akart nyerni, míg keleten az ügyeket rendbe hozza s a háborút Franciaország ellen megkezdheti. Tökölyit Sapo-

¹⁾ Pufendorf: i. m. 48. §. 1425. l.

²⁾ Legrelle: i. m. 623. l.

nara Fülep pataki kapitány által 1681. novemberben fegyverszünettel és békével kínálta meg, Caprara Albertet pedig 1682. februáriusban a Portára küldötte internuntiusi minőségben, hogy a vasvári béke megújítását sürgesse. Tökölyivel a fegyverszünet létre is jött; ő hajlandóságot mutatott a békére és a töröknél e végett közbenjárásra is. Saponara a Tökölyi feltételeivel Bécsbe utazott, hat hét alatt igérvén azokra feleletet; Tökölyi pedig 1681 végén Konstantinápolyba küldte követeit, nem a béke végett, hanem megtudni a Porta szándékát. A követek azon határozott igérettel tértek vissza, hogy a Porta a jövő nyáron a felkelőket az eddiginél nagyobb segílylyel fogja támogatni. Caprara útjában Konstantinápoly felé mindenütt nagy mérvű hadikészületeket látott s azon meggyőződésre jutott, hogy a háború a törökkel kikerülhetetlen.

Ekként hangzottak Guilleragues gróf portai francia követ tudósításai is urának XIV. Lajosnak, ki Leopolddal a Rajna mellett a háborút minden áron kerülni akarta, mi csak az által volt lehető, ha Leopoldot a magyarországi bonyodalmak által elfoglalja s egy alkalmat sem szalasztott el, hogy a törököt és a magyar felkelőket Leopold ellen ingerelje. Erdélyi argense Du Vernay Boucauld nagy buzgalmat fejtett ki e tekintetben. „Magyarországot úgy lehetne felhasználni a császár ellen, mint egykor Portugaliát Spanyolország ellen s e diversio kevésbe is kerülné. A szultán sem ellenezné Tökölyi felemeltetését, hogy adózója legyen. Tökölyi nagy dolgokra született, régtől fogva úgy tekintik őt, mint a magyarok leendő fejedelmét, nem egyszerűen mint vezéröket, hanem mint a kit egykor a trónra emelnek, feltéve, hogy felségednek tetszeni fog őt hatalmas pártfogásában részesíteni.“ Sürgeti is urát, hogy ne szalaszssa el az alkalmat, tegye lehetővé Tökölyinek pénzsegély által magát Leopolddal szemben fentartani, mert a török pénzt nem ad, csak segédhadat s ha Tökölyi pénz hiányában Leopolddal békére lépik. soha sem talál a francia király ilyen jó alkalmat, mit felhasználjon a császár ellen. ¹⁾ Nem mulasztja el Tökölyit is szép igéretekkel csábitgatni, hogy bizzék teljesen a francia király partfogásában, még ha nagy birtokaiból egy ing értékű sem maradna meg, mert XIV. Lajos leginkább képes az emberek érdemét felismerni és szolgálataikat jutalmazni. ²⁾

¹⁾ Du Vernay Boucauld levele XIV. L.-hoz: 1681. aug. 7.

²⁾ Du Vernay Boucauld levele XIV. L.-hoz 1681. okt. 14.

Du Vernay Boucauld egészen a Tökölyi Imre működésétől várt eredményt. Apafiról kicsinylőleg, Teleki Mihályról ellenszenvvel emlékezik meg leveleiben. ¹⁾ XIV. Lajos parancsára, ki még nem akart az erdélyiekkel szakítani. fizeti ugyan a penziókat, de nem jó szívvvel teszi. ²⁾ Oka ennek a megváltozott viszonyokból magyarázható ki. Az Apafi által követni óhajtott út mind inkább eltért attól, a melyen Tökölyi haladott. Apafinak az ezutáni háborúban nyernie nem lehetett, csak vesztenie, komolyan akarta tehát a békét a bécsi udvarral s Du Vernay Boucauldnek ellenkező törekvéseit nem szivesen látta. Titkolta előtte a dolgok állását, összeköttetését Tökölyivel s érintkezéseit az ő embereivel akadályozni igyekezett. Du Vernay Boucauld tehát nem sokat várhatott Apafitól, ki szerinte a némettel is, a törökkel is és — hogy pénzt kaphasson — a francziával is alkudozik, ³⁾ engedélyt kért tehát a visszatérésre Lengyelországba, honnan a határszélről az összeköttetést Tökölyivel Erdélytől függetlenül könnyebben fentarthatni reménylette. ⁴⁾ Az engedélyt a távozásra megnyerve, 1682. februáriusban búcsut mondott Erdélynek s az említett hónap 24-én Javarovba érkezett. ⁵⁾

XII.

Lengyelországban 1681. tavasztól fogva újabb fordulat nem állott bé. Az országgyűlés széteszlásával XIV. Lajosnak egy ideig nem kellett attól tartania, hogy Lengyelország az oroszszal a török ellen, vagy az osztrákkal szövetezzék, de a franczia szövetség kérdése sem haladott előre. Az eddigiek mellett újabb, személyes természetű kérdések is merültek fel, melyek Sobieskyt s főleg a királynét XIV. Lajostól még inkább elidőenítették. Ha már az bántotta a lengyel királynét, hogy nála időző testvérétől, Bethune marquis feleségétől, XIV. Lajos téli időben többször ismételt parancsolat által sürgette a Franciaországba visszatérést, ⁶⁾ még nagyobb lett indignációja arra a hirre, hogy testvére visszatérte után hosszas engedetlen-

¹⁾ Ugyanó 1681. jul. 19. 20. 21. 22.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Du Vernay Boucauld levele XIV. L.-nak 1681. jul. 19. 20. 21. 22.

⁴⁾ Ugyanó 1681. ang. 22—24.

⁵⁾ Ugyanó 1682. febr. 27.

⁶⁾ A warsói franczia követek XIV. Lajosnak: 1681. márcz. 7.

ségeért hegyvesztett lett s az udvartól eltiltatott. ¹⁾ Még evel sem záródott be a sérelmek sorozata. A királynének, ki mint szegény leány hagyta volt el Franciaországot, vágya támadt koronáját volt hazájában mutogatni. Ürügy a bourboni fürdőre menetel lett volna 1681 ősön. XIV. Lajos értésére adatta, hogy azon időben neki van szándékában udvarával Bourbonba menni s ekként nem lenne hely a királyné befogadására. ²⁾ Ekként XIV. Lajos a lengyel királynének hiuságát sértette meg, leghőbb vágyai teljesítését tagadta meg, ugyanekkor a királyt is maga ellen ingerelte az által, hogy a porosz városok követelésének teljesítését a francia szövetség elfogadásától tette függővé, Sobiesky pedig ezt tartozásnak tekintette, mit a francia királynak feltétlenül kötelessége fizetni. ³⁾ A királyné családja fényét emelni óhajtván, Bécsből remélte megkaphatni azt, mit Versaillesban tőle makacsul megtagadtak. Leopold elég okos volt sok ideig meghagyni a lengyel királynét azon hitben, hogy atyjának Leopoldtól birodalmi hercegi czimet, idősb fiának Jakabnak osztrák főhercegnőt kaphat nőül. A lengyel királyné e hiu törekvésének pár év mulva a bécsi udvar igen nagy hasznát vette.

Tökölyi Akakiának Erdélyből távozásáról értesülve 1681. szeptemberben Nemessányi Bálintot Vitryhez Lengyelországba küldötte, hogy további segítséget eszközöljen ki. Nemessányi azt adta ürügyül Sobieskynek, hogy az özvegy Wesselényiné dolgában jár. Vitryvel és Akakiával titokban találkozott. Elmondta nekik, hogy Tökölyi nem gondol egyébre, mint a háború folytatására s a Leopold és az elégületlenek közti béke meghiusítására. De minthogy az erdélyi fejedelemben nem lehet bizoni, a török is megtagadhatja jövőre a segílyt, csak akkor lesz képes képes a háborút folytatni, ha a francia király kellő támogatásában részesíti. Tudni óhajta tehát Tökölyi, mennyi-

¹⁾ Ugyenők: 1681. szept. 8. október 31.

²⁾ Ugyanők: 1681. márcz. 18; XIV. Lajos levele 1681. április 10. «Transportée de se voir une couronne sur la tête, elle eüt une passion ardente de la venir montrer en son pays, d'ou elle était partie si petite particularière. Il n'y avait donc nul obstacle á ce voyage, qui fut prétexté des eaux de Bourbon. Tout annoncé, tout préparé, elle fut avertie que la reine ne lui donneroit point la main Le dépit en fut aussi grand, que si elle eát reçu un affront. Elle se lia avec la cour de Vienne et tous les ennemis de la France.» Mémoires du duc de Saint Simon. Paris 1874. V. K.

³⁾ Vitry XIV. Lajosnak 1681. szept. 1.

ben bizhatik a francia király segélyében Vitry biztatta Nemessányit, hogy ura nem hagyja Tökölyt segély nélkül, de nyilatkozatában általános kifejezéseket használt, mik XIV. Lajost semmire sem kötelezték. ¹⁾ Nemessányi a királynál is volt titkos kihallgatáson. Sobiesky kikérdezte őt Tökölyi céljairól s arról, hogy kapnak-e az elégtelenek a francziától pénzsegélyt? „A követ eszes ember lévén, a legtöbb kérdésre kielégítő feleletet adott a királynak, a nélkül hogy elárulta volna, mennyire szívében fekszik Feleségednek, hogy a háború Magyarországon tovább tartson.“ ²⁾

Nemessányi azon igérettel távozott el Lengyelországból, hogy nem sokára vissza fog térni, hogy a magyar ügyek állását tudassa Vitryvel s csakugyan november 12-én ismét Javarovban volt. Most is a Wesselényinétől nyert megbízást használta útazása ürügyül. Mondta Vitrynek, hogy Leopold nagyon előnyös feltételek alatt kínálta meg Tökölyt abékével. Sürgetik a békét saját emberei is, kik már 11 évtől fogva szenvednek és nélkülöznek; békére kényszeríti azon körülmény is, hogy nem képes többé fizetni katonáit, de legtöbb bajt okoz Erdély, mert mindenféle csel fogásokkal igyekszik a békét megkötni. Egyedül a francia király pártfogásába helyezett bizalom tette eddig Tökölyt képessé arra, hogy minden nehézségekkel szembe szálljon, s ha ez kimarad, kénytelen lesz ő is a szükségnek engedni, mert nincs más segélyforrása, mint a XIV. Lajos erszénye. Azért küldte hát őt Tökölyi, hogy megtudja, mennyiben számíthat a francia királyra? ³⁾ Vitry azt felelte hogy Du Vernay Boucauld ismeri a király szándékát, hozzá forduljon tehát Nemessányi; de Nemessányi azt válaszolta, hogy a Du Vernay Boucaulddal érintkezést akadályozza az erdélyi udvar, s ha Vitry nem tud választ adni, neki utasítása van Franciaországba menni. Vitry azt hitte, hogy Nemessányi megjelenése Párisban kellemetlen lehetne XIV. Lajosra nézve; másfelől attól tartott, hogy ha Tökölyi üres biztatásokkal látja Nemessányit visszatérni, a béke elfogadására határozhatja el magát, 4000 aranyat adott tehát át Nemessányinak azon kéréssel, hogy várja meg türelemmel, míg XIV. Lajos kedvező válasza megérkezik. ⁴⁾

¹⁾ Vitry levele XIV. Lajosnak 1681. sept. 26. . . . je lui ai donné en termes généraux toutes sortes d' assurances de son appui sans l' engager à rien de précis.

²⁾ Vitry levele XIV. L.-nak. 1681. szept. 26. okt. 3.

³⁾ quelle était la dernière résolution de Votre Majesté à son égard? «

⁴⁾ Vitry levele. XIV. L.-nak 1681. nov. 20.

XIV. Lajos Vitry jelentését véve, 16 ezer aranyról küldött utalványt Danzigba. Mielőtt e pénz megérkezett volna, Nemessányi harmadizben ment Lengyelországba. Februárius 24-én, Du Vernay Boucaulddal egy napon, Javarovba érkezett. Nemessányi Tökölyitől a lengyel királynak 30 akó bort hozott ajándékba, a követeknek 15 akót. ¹⁾ Februárius 25-én titkos összejövetelt tartott Vitryvel és Du Vernay Boucaulddal; újból biztosította őket, hogy Tökölyi semmire sem gondol egyébre, mint a háború erélyes folytatására, de egyszersmind kiemelte, mennyire szüksége van, hogy XIV. Lajos hathatósan támogassa. ²⁾ Sobieskynél is volt kihallgatáson Nemessányi, ki őt barátságosan fogadta s ígérte, nem fogja akadályozni Tökölyi embereinek a Lengyelországba menetelt. ³⁾ Nemessányi a pénz meg nem érkezése miatt ez alkalommal hosszasabban időzött Lengyelországban, április elején 23 ezer tallérral tért meg Magyarországra.

Azonban a lengyel király barátságos indulata rövid idő múlva megváltozott. Már régebben rosz néven vette Vitrytől, hogy Magyarországra vonatkozó ügyekben titkolózik előtte, tőle függetlenül a háta megett keres összeköttetéseket, pedig annyival inkább óhajtotta tudni, hogy mi történik a francia követ és a magyar felkelők közt, mert aggodalommal töltötték el azon hírek, melyek a törökök nagymérvű hadikészületeiről szárnyaltak. Hire volt, hogy Leopold hajlandó Magyarországból jelentékeny területet engedni át a töröknek, hogy ezen áron békét vásároljon. A 16 ezer aranyat sem elég óvatossággal hozták el Danzigból, ⁴⁾ a dolog nyilvánosságra jött s ez Du Vernay Boucauld hosszas ott tartózkodásával kapcsolatban okul szolgált az osztrák és pápai követeknek, hogy felszólaljanak Du Vernay Boucauld ellen s a királytól a magyar határszélről eltávolítását követelják. A pápai követ azzal fenyegetőzött, hogy ha a lengyel király türi, hogy Franciaország a fejedelmök ellen fellázadt alattvalókat segítse, könnyen eleshetik azon támogatástól, mit török háború esetében a pápai széktől várhatna s azon kedvezményektől, mikre e királyság számíthatna; ⁵⁾ a császári követ úgy találta, hogy a mi a lengyel udvarban a háború táplálására Magyarországon történik, ellenkezik mind-

¹⁾ Du Vernay Boucauld levele 1682. április 10.

²⁾ Vitri levele 1682. februárius 27.

³⁾ Vitri levele 1682. április 3.

⁴⁾ Vitry levele XIV. Lajosnak 1682. április 17.

⁵⁾ Vitry levele XIV. L.-nak 1682. április 17. május 1.

azon régi szerződésekkel, miket a lengyel királyság a bécsi udvarral kötött. ¹⁾ Hatalmasan támogatta a pápai nuntius és a császári követ követeléseit Radzivil herczegnő, kit a bécsi udvar egészer megnyert a maga ügyének s ki egy tisztet, mivel Du Vernay Boucauld futárját a határon át engedte Magyarországra, vasra veretett s úgy mutattatta a publikumnak Javarovban. ²⁾

XIV. Lajos igyekezett ellensúlyozni a bécsi és pápai követeknek ellene emelt vádját. A magyarországi háborút — írja Vitrynek május 21-én küldött levelében — nem a francia pénz táplálja, hanem az osztrákok mostoha bánásmódja (mauvais traitement), mit eléggé bizonyít az, hogy a magyarok kényszerültek a keresztyénség közös ellenségéhez folyamodni segítségért. A török ha nem volna elfoglalva Magyarországon, Lengyelország ellen fordulna. Jobb tehát, ha a császár e diversió által akadályoztatva van s nem képes Európát újabb háborúba bonyolítani, mert ha ez megtörténnék, a török által megtámadott Lengyelország meg lenne fosztva a többi uralkodók segélyétől. Ha a császár kész megerősíteni a békét a francia király által ajánlott feltételek szerint, a mint ezt a legtöbb német fejedelem kívánja, könnyű lesz neki azután barátságosan kiegyenlíteni a differentiákat az elégszűletlenekkel. ³⁾

Ez okoskodás nem győzte meg Sobieskyt. A fenyegetés hogy a pápa jó indulatát kockáztatja, nem hangzott el hatás nélkül. Tartott tőle, hogy ha a török még nagyobb tért foglal el Magyarországon, az Lengyelországra is veszélyt hozhat, nem akarta tehát megbántani sem a pápát sem Leopoldot, kiknek segítségére a török elleni háborúban leginkább számíthatott. XIV. Lajost pedig még arra sem birta rávenni, hogy az ő kezessége mellett a porosz városoktól felvett előleget megtérítse, s így mint mondá, maga lesz kénytelen fizetni. XIV. Lajos megengedte ugyan Vitrynek, hogy a 48 ezer frank kifizetését megígérje s egyúttal megújítsa ajánlatát szövetség kötésre Franciaország és Lengyelország közt, de meghagyta, hogy csak addig menjen ez irányban, míg a császárral való szövetségét Sobieskynek megakadályozza. ⁴⁾ A porosz városok követelése tehát ez úttal

¹⁾ Vitry levele 1682. május 1.

²⁾ Du Vernay Boucauld levele 1682. május 8.

³⁾ XIV. Lajos Vitrynek 1682. május 21.

⁴⁾ XIV. Lajos Vitrynek május 14. 1682.

is elintézetlenül maradt, a lengyel király pedig kijelentette, hogy nem akar többé a francia követeknek cselszövényeiről Magyar és Erdélyországra vonatkozólag hallani s Du Vernay Boucauldnek távozását követelte. ¹⁾

Azonban Du Vernay Boucauld nem akart többé Erdélybe visszamenni. Minthogy Apafi Mihály Konstantinápolyban kegyvesztett volt, Tökölyivel pedig teljes meghasonlásban állott, csak a Bécsessel való kibékülésben látott magára nézve menekülést. Du Vernay Boucauldnek tehát Erdélyből még kevesebb összeköttetése lett volna Tökölyivel, mint Lengyelországból, hol közelebb volt az események színteréhez s honnan legalább titokban fentarhatta az érintkezést Tökölyivel Nagy fontosságú dolognak látszott ez most előtte, mert hite szerint oly változások voltak most Magyarországon készülöben, mik a francia politikát Leopolddal szemben teljes diadalra juttathatták.

XIII.

Leopold Tökölyi békefeltételeire, mikre Saponara hat hét alatt ígért választ, egész 1682 ápriliséig váratott a felelettel. Ez idő alatt Konstantinápolyban a béke megújítását sürgette, a német birodalomban és a nyugati államokban pedig szövetségesek után nézett. A bajor választót még 1681. márcziusban sikerült a francia szövetségtől elvonni s a maga részére megnyerni. Frigyes Vilmos brandenburgi választó ellenben 1682 januárius 12-én újabb egyességre lépett a francia királylyal, melyben ez utóbbi ígérte, hogy a már elfoglaltakkal megelégszik, Frigyes Vilmos pedig kötelezte magát, hogy a német fejedelmeknél oda fog működni, hogy a XIV. Lajos által elfoglalt területek oda engedése árán egyezzenek ki a francia királylyal. ²⁾ Ez egyességet egy másik követte 1682 februárius 14-én XIV. Lajos és a pfalzi választófejedeleme közt, mely egyesség szerint XIV. Lajos a pfalzi választónak évenként 200 ezer livret fizetett; a pfalzi választó pedig kötelezte magát, hogy eláll minden panasztól s igyekezetét a birodalomban a béke fentartására fogja fordítani. ³⁾ A rajna-

¹⁾ Il ne veut plus entendre parler de nos intrigues de Hongrie et Transylvanie.“ — Du Vernay Boucauld levele 1682 május 29.

²⁾ Pufendorf: i. m. 1423 l.

³⁾ Legrelle i. m. 635—6 l.

melléki papi választók hasonlókép XIV. Lajshoz csatlakoztak. Mikor aztán 1682 májusban az elszási kérdés a regensburgi birodalmi gyűlésen szóba került, a brandenburgi választó a már elfoglalt területek átengedése által az egyességre lépest javasolta, mely javaslatát a rajnai választók is támogatták.

De Leopold nem engedett; még nem adta fel a reményt, hogy sikerülni fog szövetségesekre szert tenni s ezek segítségével a háborút megkezdenie. Oraniai Vilmos teljes erejéből a kezére dolgozott Leopoldnak. Az ő megbízásából Waldeck gróf 1682. tavasszal bejárta Németországot, hogy a fejedelmeket XIV. Lajos ellen fegyverfogásra izgassa. A Waldeck fáradozására jött létre 1682. június 10-én a laxenburgi szövetség, melyben a császár és a bajor választó kötelezték magokat a felső Rajnánál 30 ezer embert kiállítani, a déli és a közép-németországi fejedelmek a középső Rajnánál 20 ezer embert, Ernestt Augustt honnoveri herczeg pedig az alsó Rajnához 20 ezeret. ¹⁾

Fontos kérdés volt, hogy mire határozza magát Angolország? XIV. Lajos ellenségei mindig remélhették, hogy végre is sikerülni fog az angol királyt a francia befolyás alól kiszabadítani s a magok részére megnyerni; e végett 1682 első felében az osztrák, spanyol és holland követek nagy erőfeszítéseket tettek a londoni udvarnál. II. Károly angol király az 1681. áprilisi titkos egyesség által le volt ugyan kötve a francia király részére, de XIV. Lajos megszegte ígéretét az által, hogy a visszacsatolási kamarák útján Belgiumban is foglaltatott s a többi között Luxenburgot körülkerítette. 1682. márcziusban XIV. Lajos hivatkozva a veszélyre, mely a keresztyénséget a hitetlenek részéről fenyegeti, visszavonta ugyan sergét Luxenburg alól, s ez jó ürügyül szolgálhatott volna az angol királynak az eddigi politika követésére, de XIV. Lajos még sem bizott meg a II. Károly ingadozó jellemében, tartott attól, hogy az idegen követek rábeszélései s az angol közvélemény nyomása alatt mégis megtántorodhatik, hogy tehát minden ilyféle eshetőségnek útját vágja, 1682. júliusban nyilvánosságra hozatta az 1670. júniusi doveri szerződést, mi II. Károlyt népe előtt annyira compromittálta, hogy egész életében nem mert többé parlamentet hívni össze, mi lehetetlenné tette az európai politikában részvételét is. ²⁾

¹⁾ Klopp: Das Jahr 1683. 116. l. — Dumont i. m. VII. k. II. 23. 24.

²⁾ Klopp: Der Fall des Hanns Stuart II. k. 371. l.

XIV.

Tekintve a bécsi udvar harcziás tüzét, minek élesztésében a spanyol udvar Oraniai Vil móssal versenyzett, feltehetjük, hogy a háború a Rajna mellett Angolország részvéte nélkül is már most megújult volna, ha a magyar és török viszonyok megengedték volna. Leopold igyekezett is a magyar elégületlenekkel kiegyezni és a Portával a békét fentartani. E végett Caprara Albert, mint már említve volt, 1682. februáriusban Konstantinápolyba utazott, áprilisban pedig Saponára Tökölyi Imrét kereste fel, hogy az alkudozásoknak még az öszön megszakadt fonalát felvegye. A Leopold által megadni szándékolt engedmények közt volt a beleegyezés is Tökölyi Imre házasságába Zrinyi Ilonával.

Ez időtájt érkezett meg Nemessányi is Lengzelországból. 23 ezer tallért hozott magával azon ígérettel, hogy Tökölyi a XIV. Lajos további erélyes támogatására biztosan számíthat, mihelyt megkezdí az ellenségeskedést. ¹⁾ Tökölyi márczius 16-ról a budai pasától vett értesítést, hogy a porta megsegíti s ő, a pasa meg van bizva a török segédsereg vezényletével. Ha volt is némi hajlam Tökölyiben a békére, e biztosítások vétele után a háborura el volt határozva. Mind a mellett nem szakította meg Saponarával az alkudozást, készségét jelentette a békere, ugyszintén a közbenjárásra is a török és Leopold közt, de — mondá — a török beleegyezése nélkül vissza már nem léphetik, meglátja, mit eszközölhet ki a budai pasánál.

Tökölyi Ibrahim pasa hívására április 28-ikán Budára ment, hogy a nyári hadjárat tervét s a szükséges egyéb intézkedéseket megbeszéljék. Itt létre jött az egyesség közte s a török közt, mely szerint Tökölyi 40 ezer tallér évi adó kötelezettsége mellett felső Magyarország fejedelme lesz, halála után pedig a magyarok szabadon választanak protestáns fejedelmet; az új fejedelemség a porta védelme alatt fog állani, a mit a némettől viiszafoglalnak, azt is hozzá csatolják. Május 18-án hagyta el Tökölyi Budát, június 15-én megtartotta esküvőjét, ez után pár nap mulva felmondotta Leopoldnak a fegyverszünetet.

Még mielőtt Tökölyi Budára indult volna, Faigel Péter levélben felkereste Du Vernay Boucauldöt s tudósította hogy Leopold

¹⁾ Du Vernay Boucauld XIV. Lajoshoz 1682. április 10.

követei a legszélesebb körű felhatalmazásokkal ellátva érkeztek meg a béketárgyalásokra. Leopold Tökölyinek birodalmi hercegi címet, a nádor felett elsőséget stb. helyez kilátásba, hasonlóképen a spanyol király és a pápa fényes ajánlatokkal igyekeznek a békének megnyerni. Tökölyit a fényes ajánlatok ingadozóvá tették, főleg azért, mert arra is gondol, hogy XIV. Lajos megvonhatja segítségét. Nemessányi megérkezése a pénzzel állította meg az alkudozást; de a küldött pénz nem elég, újabb és nagyobb összeget várnak. ¹⁾ Május végén személyesen ment ki Faigel Lengyelországba. Biztosította a francia követeket, hogy Tökölyi nem fogadta el a békét, hanem harcolni fog. Apafinak rendelete van, hogy személyesen jelenjék meg, Ibrahimnak meg van parancsolva, hogy Apafit Telekivel együtt tartoztassa le, s haladék nélkül küldje Konstantinápolyba. Ha nem jelennek meg, a budai pasa Erdélybe megy, hogy kézre kerítse őket s Tökölyit Erdély fejedelmévé tegye. Mind ez sok költséggel jár, kéri tehát Tökölyi a királyt, adja bizonyosságát annak, hogy segíteni kívánja őt, ő törhetlen hűséggel fog viseltetni a király iránt. ²⁾ Mind az nagyon fellelkesítette Du Vernay Boucauldöt, kész is lett volna pénzzel segíteni Faigelt, de Dancigból a várt 4700 arany még nem érkezett meg; mindössze 2000 tallé t adhatott. Annál inkább sürgeti urát leveleiben, hogy küldjön pénzt mennél többet, küldjön megbízó levelet, hogy Tökölyihez mehessen, mikor ez erdélyi fejedelem lesz. Buzgalmában tanácsokat is ad XIV. Lajosnak, mert telyesen megbizik Tökölyiben, kiről azt hiszi, hogy csodákat tesz. ³⁾ „Ha felséged a grófnak és pártja főbb embereinek szolgálatával akar élni, ismerve gondolkodásokat, nem kell velök olyasmit reméltetni, „mit nem kapnak meg és pedig pontosan a megígért időben. Nagyon veszélyes volna másképp járni el, nem csak azért, hogy nem lennének képesek a kellő eszközökhöz nyujni, hanem azért is, mert a gróf elveszitené hitelét. ⁴⁾ De XIV. Lajos nem osztotta ügynöke lelkesedését; július 9-iki levelében úgy találja, hogy az Apafi és Teleki letartóztatása nem fogna oly simán menni, hanem akkora akadályokba ütköznék s olyan zavarokat idézhetne elő, hogy az egész haderőt igénybe

¹⁾ Du Vernay Boucauld levele XIV. L.-nak 1682. május 15.

²⁾ Ugyanó 1682. június 5.

³⁾ Ugyanó 1682. június 12.

⁴⁾ Ugyanó 1682. július 31.

venné s a császár megmenekülne a háborútól; július 16-án pedig azt írja, hogy a Leopold endedélye a házasságra Zrinyi Ilonával s Tökölyinek kilátása az erdélyi fejedelemségre titkos egyetértést gyanittat Leopold és Tökölyi közt. Mind a mellett megengedi Du Vernay Boucauldnek, hogy átadja a 4700 aranyat, mely összeg már utalványozva van s többel is biztassa, ha látja, hogy Tökölyi actióba lépik; megbízó levelet is ígért, de ezt Du Vernay Boucauld csak akkor használhatja, ha Tökölyi el lesz ismerve erdélyi fejedelemnek. De mikor már biztatásra nem volt szükség, mert a háboru a nélkül is komolyan folyt, szeptember 3-iki levelében azt írja, hogy nem célja egészen kielégíteni a felkelők pénzszükségeit, legalább addig nem, míg a császárral békében van; különben is a felkelők most a török útatisítása szerint cselekesznek; pénzt tehát Du Vernay Boucauld csak a legszükségesebbekre adjon.

XV.

Tökölyi a fegyverszünet lejártával hozzá látott a háborúhoz. Először is felső Magyarország legtekintélyesebb városa Kassa alá vitte hadát, ennek elfoglalása által akarván szerencséje iránt bizalmat gerjeszteni a magyarokban. A várat július 19—20 közötti éjjelen sikerült hatalmába ejteni, most a város vivására került a sor, mire augusztus 11-én a budai pasa Ibrahim is megérkezett. Augusztus 13-án a város is Tökölyi kezében volt, örsége kevés kivétellel szolgálatába állott. Kassa elestét több felvidéki város önkéntes meghódolása követte. Augusztus 16-án Tökölyi és a budai pasa Fülek alá mentek, melyet nem tarthatott meg kapitányának Korháry Istvánnak törhetlen hűsége Leopoldhoz. — A várórség Korháry akarata ellenére kaput nyitott Tökölyinek. A füleki táborban szeptember 17-én Ibrahim pasa Tökölyit Magyarország királyának kiáltotta ki, átadván neki az athmanét és a királyi hatalom jelvényeit: zászlót, pálczát és kalpagot. Tökölyi azonban nem merte magát királynak nevezni, mert tartott tőle, hogy a királyi czim felvétele rossz hatást idézhetne elő; megelégedett hát a fejedelem czimmel. A dolog így is saját párthivei között is sokaknál visszatetszést okozott, mi az 1683-iki kassa; gyűlésen kifejezésre is talált, hol az athname felolvasását a bizalmatlankodó rendek sokáig, de hiában sürgették. ¹⁾

¹⁾ Történelmi Tár 1883. évfolyam 366. 367. 369. 1.

Fülel alá Apafi is megérkezett az erdélyi hadakkal. Szeretett volna otthon maradni, mentegette is magát, de nem használt a kifogás, ismételve és határozott parancsot kapott, mennie kellett. — Nem történt más bántódása, mint az, hogy lenézést, méltatlanságot kellett szenvednie, kaftánt kapott ajándékba, de aztán a Portának 10 ezer tallért fizetett. Fülel falait is az Apafi katonái szedték le. Fülel alól mind Apafi mind Ibrahim haza mentek, Tökölyi egyedül folytatta a háborút s elfoglalta a bányavárosokat s felső Magyarországot a Vág völgyéig.

Leopold e hadjáratban nem fejtett ki akkora erélyt, a mekkorát várni lehetett volna. Még mindig inkább a francziával, mint a törökkel szeretett volna hadakozni. Pedig a Caprara tudósításai is meggyőzhették, hogy a törökkel a háború ki nem kerülhető, mert a fővezér Kara Mustafa óhajtotta. Caprara április 11-én érkezett meg Konstantinápolyba, de csak június 4-én nyert a szultánnál kihallgatást. A június 23-iki s július 6-iki konferencián a török megbíztak oly követelésekkel állottak elő, miknek megigérésére Caprara nem volt felhatalmazva. Tudósításaiban a háború kikerülhetetlenségét hangsúlyozta. ¹⁾

E tudósítások sem ingatták meg Leopoldot azon törekvésben, hogy a törökkel és Tökölyivel kiegyezve Franciaország ellen sikra szálljon. 1682. augusztus 11-én Bécsben egy tanácskozásban a török és francia háború esélyeit beszéltek meg. Elhatározták, hogy Caprarat felhatalmazzák terület átengedésre is. ²⁾ Az udvar azt hitte, hogy Magyarországon néhány vármegye forog csak veszélyben, ellenben nyugaton a habsburgok császári koronája. ³⁾ Leopold megbízásából Saponara és Sebestyén Endre püspök ismét megjelentek Tökölyinél, mondták neki, hogy Leopold kész „hallgatag beleegyezését” adni, hogy felső Magyarország mint fejedelemség Tökölyi birtokában maradjon, s kérték, legyen közbenjáró a Portán a béke megújításában. Tökölyi a közbenjárásra késznek mutatta magát s november 9-én Leopold megbízottjaival 6 hónapig tartó fegyverszünetet kötött. De a béke lehetősége a törökkel már csak hiu remény-

¹⁾ Klopp: Das Jahr 1683. 114—116 l.

²⁾ i. m. 121. l.

³⁾ Pufendorf i. m. 1440. l. »Jam vero inde aliquot Hungariae Comitatus, hinc diadema periclitari.»

ség volt. Augusztus 6-án Konstantinápoly kapujára ki volt tűzve a lófark, mi a szultán indulását a hadjáratra jelentette, október 6-án IV. Mohamed szultán Kara Mustafa nagyvezérrel Konstantinápolyból Drinápolyba indult ¹⁾ s ezután nem sokára megkezdődött a török hadak vonulása Magyarország felé.

XVI.

Vitrynek és Du Vernay Boucauldnek azon reménye, hogy a lengyel király tudta nélkül, sőt akarata ellenére a magyar felkelőkkel titkos összeköttetést tarthatnak fenn, meghiusult. Sobiesky sokkal gondosabban őriztette az átjáró utakat, mint sem hogy az érintkezés lehető lett volna. Legfőlebb egyes leveleket válthattak s hirt adhattak egymásnak az események folyásáról. Tökölyi junius 25-én Du Vernay Boucauldhoz irt levelében újabb s az eddiginél nagyobb segítséget kért, de Du Vernay Boucauld az egész nyáron és őszön nem volt képes a kezében levő 4700 aranyat átaladni. Azon csekély ellenállás, melyet Leopold Tökölyivel szemben a hadjáratban kifejtett, meglepte a lengyel királyt, a győzelem könnyűsége, mivel Tökölyi Magyarország egy részének birtokába jutott, aggodalomba ejtette. Vitry igyekezett meggyőzni Sobieskyt arról, hogy Lengyelországnak érdekében történik a háború Magyarországon, mert ez alatt Lengyelország nyugton marad. Igaz — válaszolá Sobiesky — megnyugtatta látná a császárt a török fegyverek által elfoglalva, ha a háború 10 évig tartana; de a császár erélyes védelem helyett a béke kedvéért kész oda adni a töröknek felső Magyarországot a Tiszától a lengyel határszélig, vagy ha a török fegyver által jut e terület birtokába, mi nem lesz nehéz, Lengyelország ez oldalról mindig inkább ki lesz téve a támadásnak, mint eddig volt Kaminiec felől, miután Magyarország felől a várak is hiányoznak, Lengyelország pedig képtelen magát megvédeni a keresztyén fejedelmek segítségével nélkül. ²⁾ Kassa elfoglalása s főleg a török megjelenése Kassa alatt alarmirozta a lengyeleket, kik a törököt már saját kapujok előtt képzelték, ³⁾ Petróczinak a Szepességbe beütése pedig ingerültté tette Tökölyi ellen, ki Sobieskyt is megharagította egy levél által,

¹⁾ Hammer: Geschichte des osmanischen Reichs VI. k. 378. 382 l.

²⁾ Viry levele XIV. L.-nak 1682. július 3.

³⁾ Vitry levele 1682. augusztus 7.

melyben a szepesi városokban elszedett protestáns templomok viszszaadását követelte. ¹⁾

Kassa elestének híre az osztrák követet is tűzbe hozta. Sobieskynek emlékiratot nyújtott be, melyben hevesen kikel Du Vernay Boucauldnek a magyar határok közelében tartózkodása ellen, mint a ki Tökölyinek a háború folytatásához szükséges eszközöket adja. Ez emlékirat szerint a császár és pápa nagyon megvannak ütközve a felett, hogy a lengyel király saját udvaránál tűri ez üzemeket az összes keresztyénségnek és magának Lengyelországnak nagy kárára. ²⁾ A király tehát kérte Vitryt, birja rá Du Vernay Boucauldöt a Warsóba menetelre, hogy jelenléte ne adjon okot újabb panaszra. Du Vernay Boucauld követi jellégére hivatkozott, csak ura parancsolatjára változtathat helyet, mire Sobiesky azt felelte, hogy elismeri ugyan Du Vernay Boucauld követi minőségét, de csak Erdélyre nézve s kész is neki oda útlevelet adni, de kívánja, hogy míg Lengyelországban van, távozzék a magyar határszélről. ³⁾ E tekintetben a XIV. Lajos akarata is találkozott a Sobieskyével, mert attól tartott, hogy a Petróczi csapata által a Szepességben elkövetett dúlás miatt Du Vernay Boucauld oly kellemetlenségeknek lehet kitéve, mik a francia királyt saját érdekei ellen elégtétel kérésre kényszerithetik. Szeptember 17-én irt tehát Du Vernay Boucauldnek, hogy menjen Danzigba, de biztassa Tökölyit, hogy távozása nem a francia segély megszüntetését jelenti. Du Vernay Boucauld mind a mellett még novemberig ott maradt, jóllehet a kellemetlenségek, miktől XIV. Lajos tartott, bekövetkeztek.

Vitry nem mulasztotta el XIV. Lajost több ízben figyelmeztetni leveleiben, hogy a lengyel király elnézőbb lenne irányukban, ha a maga és felesége személyes követelései a francia király által kielégítetténe. Du Vernay Boucauld is több levelében emlité, hogy pénzzel meg lehetne vásárolni a Sobiesky jóindulatát, ki még júniusban a kihallgatás alkalmával Faigelnek is mondotta, hogy a francia királytól nem kapott semminemü kielégítést, ⁴⁾ Vitrynek pedig

¹⁾ Du Vernay Boucauld levele 1682. aug. 14. Vitry levele 1684. aug. 14.

²⁾ Vitry levele XIV. L.-hoz 1682. augusztus 7.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Du Vernay Boucauld XIV. L.-nak 1682. június 12. «..... il n' a aucune satisfactione de la part de Votre Majesté.»

újból sérelemképen hozta fel a Bethune felesége kegyvesztését s a d'Arquienre vonatkozó kivánságnak XIV. Lajos által megtagadását. ¹⁾ XIV. Lajos végte rászánta magát, hogy a lengyel királyi pár kivánságait figyelembe vegye. Augusztus 13-iki levelében késznek nyilatkozik kifizetni a porosz városok követelését, százezer livre pensiót ígér Sobieskynek s a hercegi czimet d'Arquiennek, ha a lengyel király hajlandó elnézni, hogy kéz alatt Magyarországba pénzt küldhessen. Ismétli ezt szeptember 17-iki és 30-iki leveleiben is. Hangsúlyozta azt is szeptember 30-án írott levelében, hogy ha a kiegyezés létre jön közte és Leopold közt, azon helyzetben fog lenni, hogy nagyobb segítséget adhat Lengyelországnak, mint akármelyik keresztény fejedelem. Azért kell hát Leopoldot a magyar felkelés támogatása által a XIV. Lajos ajánlatai elfogadására kényszeríteni. Mire azonban Vitry a XIV. Lajos felhatalmazását vette, már nem tartotta időszerűnek Sobieskynek róla említést tenni, mert Sobiesky a török részvételével folyt háborút Magyarországon Lengyelországra nézve annyira veszélyesnek tartotta, hogy Vitrynek nem lehetett kilátása a lengyel királyt a magyar ügyben engedékenységre bírni. ²⁾

Faigel Péter visszatérte után Lengyelországból Tökölyi hiában várta és sürgette leveleiben a megígért segílyt, Du Vernay Boucauldnek nem volt alkalma az e czélra szánt 4700 aranyat a határon átküldeni. Augusztus végén Tökölyi Nemessányit ismét Lengyelországba küldte, oly meghagyással, hogy ha ott a francia követektől megnyugtató választ nem kap, Franciaországba XIV. Lajoshoz utazék. Nemessányinak Sobieskyhez is volt Tökölyitől megbízása. Sobiesky Nemessányit nem szívesen látta, a határszélről egy faluba vezetette egy mértföldnyi távolságra Javarovtól s ott gondosan felvigyáztatott rá, hogy a francziák ne érintkezhessenek vele. „Bűnössel nem bánnak oly keményen“ — írta szeptember 18-án XIV. Lajosnak Du Vernay Boucauld. Mégis volt rövid kihallgatáson a királynál. Itt előadta, hogy Kassának tiszta magyar őrsége van, ez Tökölyi intézkedéséből történt így, ki tekintettel akart lenni a lengyel királyra is, és nem akart neki török szomszédságot szerezni. Főleg Kassa el este volt az, mi a lengyeleket rendkívül nyugtalanította. A lengyel király tehát Nemessági nyilatkozatát megnyugvással vette tudomá-

¹⁾ Vitry levele 1682. júl. 3.

²⁾ Vitry levele 1682. szept. 7.

sul, mindazonáltal az útlevelet országán át Franciaországba megtagadta tőle. ¹⁾ Nemessányit a francia követek is igyekeztek levél útján lebeszélni úti tervéről; XIV. Lajos sem óhajtotta Franciaországba menetelét, „útazása nem használna semmit pártjának s árt-hatna az én érdekeimnek“ írta szept. 30-án Du Vernay Boucauld-nak. Mindazonáltal Nemessányi Lengyelország kikerülésével Berlingen át szeptemberben Franciaországba utazott. ²⁾

XVII.

Leopold részéről az 168^{2/3}. tél alkudozásokkal, szövetségesek keresésével telt el. Tökölyi a fegyverszünet megkötésekor Leopold kértére ígérte a Portán a közbenjárást, Caprara még folyvást a Portán volt s kérte a béke megújítását. Deczember 21-én ismét eredménytelen confereacziája volt a törökkel. A frankfurti tanácskozások sem vezettek békés kiegyenlítésre. XIV. Lajos még 1681. deczember 14-én azon ajánlatot tette, hogy megelégszik Strassburggal s azzal, a mit 1681. augusztus elsejéig elfoglalt, kész Leopoldnak vissza adni Freiburgot cserébe Philipsburgért. Ez ajánlatot a császári követek csak 1682. márcziusban vették tárgyalás alá és az időt ugyanazon év szeptemberéig eredménytelen vitákkal töltötték el. Szeptember elején a francia király kijelentette, hogy feltételei elfogadására november utolsó napját tűzi ki határnapul, azontúl nem tartja magát általok kötelezettnek. Deczember elején a francia követek csakugyan elútaztak Frankfurttól a nélkül, hogy az egység létre jött volna, de kijelentették, hogy Verjus Regensburgban fel van hatalmazva 1683. februárius 1-ig a császár ajánlatait meghallgatni. ³⁾ XIV. Lajos azt remélte, hogy a német fejedelmek, kik a békét óhajtják, Regensburgban szabadabban nyilatkozhatnak. De a kibékülés ügye a regensburgi gyűlésen sem haladt előre, Leopold el vala hátaézva nem engedni s így visszautasította XIV. Lajosnak azon júliusban tett ajánlatát is, hogy 30 évi fegyverszünetre lépjenek s az alatt ő az elfoglalt területek birtokában maradjon. ⁴⁾ A francia követ azon vádat hangoztatta Regensburgban, hogy Leopold kész ki-

¹⁾ Vitry XIV. Lajosnak. 1682. szept. 11.

²⁾ XIV. Lajos Du Vernay Boucauld-nak. 1682. oct. 29.

³⁾ A. Sord: Recueil des Instructions. I. Autriche 95—96. I.

⁴⁾ Ugyanott 96. I.

szolgáltatni Magyarországot a keresztyénség közös ellenségének, csak azért, hogy a francia király ellen háborút kezdhessen. ¹⁾

E közben nem mulasztotta el Leopold szövetségesekről gondoskodni s ezáltal magát minden eshetőségek ellen biztosítani. 1683. januárius 26-án a bajor választóval Maximilián Emmanuellel újabb szerződésre lépett, melyben az utóbbi kötelezte magát, hogy évi félmillió forintért 15 ezer emberrel segítí Laopoldot a török vagy francia ellen. ²⁾ Az 1683. januárius 14-én kötött szerződésben Erneszt Auguszt hannoveri herceg ígérte Leopoldnak, hogy 10 ezer embert küld segélyére havi 50 ezer tallér díj mellett. ³⁾ Ezekhez járult a haagai szerződés 1683. februárius 6-án Leopold, Spanyolország, Svédország és Hollandia között, melyben egymás kölcsönös segítésére kötelezték magukat. ⁴⁾ A száz választó fejedelem, a hessen-casseli tartomány gróf és a délnémetországi fejedelmek hasonlóképp Leopold körül sorokoztak, ellenben a brandenburgi választó, a dán király és a münsteri püspök 1683. február 17-én a végett szövetkeztek, hogy a viszályt a birodalom és Franciaország között barátságosan kiegyenlítsék. ⁵⁾

1683. januáriusban Leopold a siker némi reményével kezdett alkudozást a brandenburgi választóval, de Frigyes Vilmos olyan követelésekkel állott elő, miket a bécsi udvar nem tartott teljesíthetőnek. A brandenburgi választó már régebben igényt formált Silesiában Liegnitz, Brieg, Wohlau herczegségekre és Jägerndorfra Frigyes Vilmos ezek átengedését kívánta, vagy helyettök megfelelő pénzbeli kárpótlást s egyszersmind azon 300 ezer tallér kifizetését, mivel a spanyol kormány a lefolyt háború alkalmából neki adós maradt. Ez magasabb ár volt, mint a mekkorát Leopold adni akart, másfelől neki is volt teljesíthetlen kívánsága, nevezetesen felhasználni kívánta a választó segítségét azon területek visszafoglalására, miket XIV. Lajos a reuniáló kamarák által csatolt Franciaországhoz. Az alkudozások a császár és választó között hosszúra nyultak. Ez alatt sikerült XIV. Lajosnak a választót ismét biztosítani magának az

¹⁾ Lünig: *Negotiorum publicorum sylloge* 805. l.

²⁾ Dumont i. m. VII. K. II. R. 54. l.

³⁾ Ugyanott 51. s köv. l.

⁴⁾ Ugyanott 55. l.

⁵⁾ Pufendorf i. m. 1451. l.

1683. októberi potsdami szerződés által, melyben az utóbbi ígérte, hogy a birodalmi gyűléseken a Franciaország elleni háborút ellenézni fogja. ¹⁾

XVIII.

Következményeiben legfontosabb volt azon szövetség, mely a török ellen jött létre Sobiesky János és Leopold közt. Az osztrák és francia ellentétes érdekek között a warsói udvarnál fejlett ki a leghevesebb küzdelem. Hogy melyiké lesz a győzelem, sokáig kétséges maradt. János király kétségen kívül sok rokonszenvennel volt Tökölyi és a magyar felkelők ügye iránt, óhajtotta is győzelmöket mind addig, míg ügyök tisztán magyar ügy volt s nem keverhette bajba Lengyelországot. Ha XIV. Lajossal nem is lépett az utóbbi által sokáig sürgetett szövetségre, melynek legfőbb feltétele a francia király részéről a magyar elégtelenség akadálytalan támogatása lett volna, de nem fogadta el a Leopold által felajánlott szövetséget sem s daczára annak, hogy a francia királyi udvar az ő kívánságait figyelmen kívül hagyta, sokáig elnézte a magyarok ellátását francia pénzzel. Az 1682-iki hadjárat eredményei azonban megdöbbsentették, főleg azért, mert ebben már a török is részt vett, tehát e hadjárat több volt mint *diversio* Franciaország javára az osztrák ellen. Kassa, mely oly könnyű szerrel jutott a felkelők kezébe, csak néhány mértföldre volt a lengyel határtól, a Petróczi betörése pedig a Szepességnek lengyel kézben levő részébe, „mintegy megmutatta a töröknek az útát Lengyelországba.“ A magyarországi események a lengyel népet is nyugtalanították, a törökök nagy mérvű hadikészületeiről Bécsből s magából Törökországból jövő hírek fokozták a nyugtalanságot annyival inkább, mert Kara Mustafa gondosan elhallgatta, hogy e készülétek melyik államot fenyegetik. Akár sikra szálljon Leopold és legyőzessék, akár békét kössen, a mire Leopold nagy hajlamát Sobiesky is ismerte, úgy hitték Lengyelország mind a két esetben veszélyben forog s csak a keresztyén fejedelmek védelmétől várhat menekülést. E védelmet minden áron biztosítani kellett.

A lengyelek e felfogása kedvezett az osztrák törekvéseknek, ellene volt a francziának. A pápai és császári követek hasznokra tudták fordítani a Lengyelországban uralkodó hangulatot. Első győ-

¹⁾ Klopp: Das Jahr 1683, 264. s következő lapok.

zelmők Du Vernay Boucauld eltávolítása volt. Sobiesky János az osztrák és pápai követek előterjesztéseire már áprilisben felszólította a távozásra, XIV. Lajos a Petróczi betörése után a lengyel területre írta neki, hogy menjen Danczigba, de később ellenkező utasítást kapott és maradt. Azonban Zierowski osztrák követ felizgatta ellene a lakósokat, kiknek részéről több rendbeli zaklatásnak volt kitéve. Egy emberét Nimirov közelében letartóztatták, a nála levő pénzt és leveleket elszedték s őt magát mint valami bűnöst a királyhoz kísérték; husz lengyel három fegyvertelen emberét támatta meg. ¹⁾ Meg akarták akadályozni, hogy lovainak szénát vegyen, hogy élelmi szereket vásároljon és hogy ruháit kimosassa. ²⁾ De Du Vernay Boucauld kitartott, még mindig várta, hogy Tökölyi Erdély fejedelme lesz, vagy magyar király, mikor aztán Tökölyi közelében lesz az ő helye. Október 1-én Radimnóból írt levelében utasítást kér XIV. Lajostól azon esetre, ha Tökölyihez mint királyhoz kell mennie. ³⁾ Nem sokára Zierowski Du Vernay Boucauldnek egy titkos jegyekkel írt levelét fogta el, az árulás útján megszerzett kulccsal megfejtette, nyilvános kihallgatáson felolvasta, ekként a Du Vernay Boucauld titkos összeköttetése a magyar felkelőkkel bebizonyítva lévén, a kiutasítását kérte ⁴⁾ Du Vernay Boucauld még maradt, de szigoruan vigyáztak rá, s néhány nap mulva a tőle távozó Kellemesit, Tökölyinek egy küldöttjét tartóztatták le s kutatták ki, ⁵⁾ Zierowskinak pedig sikerült Tökölyinek és Faigelnek Du Vernay Boucauldhöz czimzett levelét keríteni meg. E leveleket szintén megfejtették és nyilvánosan felolvasták. Du Vernay Boucauldnek nem lehetett tovább vonakodnia, november elején Danczigba utazott. ⁶⁾

Vitry Du Vernay Boucauld távozása után sem adta fel a küzdelmet. A szövetség Leopolddal csak az országgyűlés beleegyezése által jöhetett létre, Vitry a beleegyezés megakadályozását vette célba. Számított azon nemesek közreműködésére, kik a francia kormánytól gratificatiót vagy rendes évi pensiót kaptak. Más oldalról

1) Du Vernay Boucauld XIV. L. nak 1682. okt. 1.

2) Du Vernay Boucauld XIV. L.-nak 1682. szept. 7.

3) Ugyanő 1682. okt. 1.

4) Vitry levele XIV. L.-nak 1682. okt. 9.

5) Vitry levele 1682. okt. 22.

6) Vitry levele nov. 12.

igyekezett bizalmatlanságot kelteni fel a lengyelekben Sobieskynek a bécsi udvarhoz közeledése iránt. Űgyesen forgalomba hozta a hirt, hogy a király a Leopold kedvében jár, kitől fia számára az arany gyapju rendet kérte s kit egy osztrák főhercegnővel óhajtana összeházásítani; nincs más célja, mint családját emelni a Lengyelország érdekei rovására. ¹⁾

Novemberben Vitry újból megkísérlette ajánlatok és rábeszélés által hatni a lengyel királyra és királynéra. A királynénak megígérte atyja számára a hercegi czimet a verificatióval, mihelyt ezt a körülmények lehetővé teszik; de a királyné a kettőt egyszerre kívánta, mert különben atyja halála esetében a hercegi czim nem szállna át gyermekeire. E mellett ismét szemrehányást tett Vitrynek Bethune marquis felesége kegyvesztése miatt. ²⁾ Vitry a királynak ajánlatot tett a 100 ezer livre pensióra nézve, másfelől aggodalmát igyekezett eloszlatni, felső Magyarország elfoglalását a bécsi udvar tehetetlenségének és roszhiszeműségének tulajdonítva, mi annyira megy, hogy képes lett volna gyalázatos békére is a törökkel, ha a felkelők érdekei az ellenkezőt nem kívánták volna. A kiegyezés a bécsi udvar s a török között romlására volna Lengyelországnak, mit meg kell gátolni a magyar felkelők segítése által. Sobiesky ismételte már régebben tett nyilatkozatát, hogy t. i. még a felkelők harca nem volt egyéb diversiónál a Leopold hadi ereje megosztására, scrupulus nélkül adta beléegyezését a segítség nyújtására, de a felkelők török szövetségben egy hadjárat alatt elfoglalták egész felső Magyarországot, melynek Tökölyi csak a török tetszéséből ura. Ily félelmes ellenség szomszédsága sokkal nagyobb veszélylyel fenyegeti Lengyelországot, mintsem hogy lelkiismerete megengedné annak előmozdítását. Pénzért nem tesz olyat, mi ellenkezik kötelességével; vannak más jelei is a becsülésnek és figyelemnek, mi iránt ő sokkal érzékenyebb volna, mint például a királyné családjának kitüntetése. ³⁾

Leopold, hogy a lengyel király hiúságának hizelegjen s az elidegenedést közte s XIV. Lajos közt fokozza, november végén egy nyilvános kihallgatás alkalmával a lengyel király közbenjárását kérte a közte és a francia király közt fennforgó viszály kiegyenlítésére. Ez

¹⁾ Vitry XIV. L.-nak 1682. december 11.

²⁾ Vitry XIV. L.-nak 1682. november 27.

³⁾ Vitry XIV. L.-nak 1682. december 4.

alkalommal a király nevében a vicecancellár az ajánlatra annyit felelt, hogy a dolog fontosságánál fogva ez ajánlat időt kíván megmondolásra.¹⁾ Egy hónapi ingadozás után Sobiesky tudatta Vitryvel, hogy tekintettel a veszély nagyságára, mi felső Magyarország elfoglalásából származik, s nem kételkedve a felett, hogy a török Magyarország után Lengyelországot fogja megtámadni, hogy minden veszélyt megelőzzen, mi a hitetlenekkel való háborúból származhatnék, elfogadja a császár kérésére a közbenjárást a béke eszközzésére nézve. Minthogy pedig Regensburgban a dolgokat vontatottan tárgyalják, kéri a francia királyt, jelöljen ki más helyet, hol a béke felől értekezhessenek.²⁾ XIV. Lajos e közbenjárást visszaútasította azon indokolással, hogy a császár ajánlata nem komoly, hanem egyszerűen cselfogás, mi által meg akarja akadályozni a birodalmi rendeket, hogy az ő feltételeit elfogadják.³⁾

1683, januárius 27-re volt összehíva az országgyűlés, melyen a szövetség kérdésének eldőlnie kellett. Ezt megelőzőleg hat héttel tartományi gyűlések tartottak. A russiai tartománygyűlés a király béliatására bizta, hogy a szövetség kérdésében miként járjon el.⁴⁾ A krakkói palatinatus gyűlésében kárhóztató beszédeket mondtak Du Vernay Boucauldnek a magyar határon tartózkodására és Tökölyivel való összeköttetésére s kérték a királyt és a senatust, hogy a külállamok követeit az országgyűlés ideje alatt távolítsák el Varsóból.⁵⁾

Leopold az országgyűlés idejére Waldstein grófot küldötte követnek Lengyelországba. Waldstein egyike volt a leggazdagabb és legbefolyásosabb cseh főuraknak; ha nem is tünt ki ügyessége által az alkudozásokban, de kellemes modoru volt, s mint követ feltűnéssel tudott representálni.⁶⁾ Az új osztrák követ meghozta Sobiesky fiának Jakabnak a kért kitüntetést, az arany gypajut.

Mind az osztrák követ,⁷⁾ mind a francia, az országgyűlés tag-

¹⁾ Vitry levele XIV. Lajosnak 1682. december 4.

²⁾ Vitry levele XIV. L.-nak 1683. januárius 1.

³⁾ XIV. Lajos levele Vitrynek 1683. februárius 18.

⁴⁾ Vitry XIV. L.-nak 1682. december 24.

⁵⁾ Ugyanó XIV. L.-nak 1683. januárius 1.

⁶⁾ Vitry levele XIV. L.-nak 1683. jan. 1.

⁷⁾ „Le comte de Valstein répard ici beaucoup d'argent et il se ruine encore en belles promesses afin d'engager dans le parti de la maison d'Autriche le plus de sédateurs qu'il pourra.“ — Vitry levele 1683. márczius 13.

jai között pénzzel is vásároltak párthiveket, Vitry 40 ezer livrét kapott gratificatiókra, pensiókra, 12 ezeret pedig, hogy fényes asztalt tartson, vendégségeket adjon, s másképpen is luxust fejtsen ki. ¹⁾ A magyar bor sem hiányzott a Vitry asztaláról. Azok közt, kiket Vitry megnyert a francia érdekeknek, kiválóbbak voltak Morsztyn főkincstárnok, a krakkói püspök, a poseni és marienburgi palatinus, a főudvarmester. ²⁾ Sapieha lithváiai kincstárnok is fogadott volt el francia pénzt; de mint új wilnai palatinus, még augusztusban Vitrynek kijelentette, hogy míg a király Franciaországtól kielégítést nem nyer, nem működhetik Franciaország érdekében. Vele elpártolt három testvére is. ³⁾ Lubomirsky lovag Vitry leveleiben 12 ezer livres pensióval ven bejegyezve, most ő is elvált a francia párttól, s készült Leopold seregében harcolni a török ellen. ⁴⁾ A királyné még másokat is igyekezett elvonni a Vitry által megnyertek közül, mert még mindig Jakab fiának egy osztrák főherczegnővel való házasságában reménykedett. Kezére dolgozott a király testvére Radzivil herczegnő is.

Február 2-án a király megbizásából Vitryt egy deputatio kereste fel. A krakkói püspök előadta, hogy Lengyelország a török által fenyegetve lévén, egyedül a császárral kötendő szövetségben lát menekülést. A lengyel király tudni óhajtaná, hogy XIV. Lajos e szövetséget helyesli-e vagy nem? ha az ő ellenzése következtében e szövetség nem jönne létre s Leopold a törökkel békére lépven, az utóbbi Lengyelországot támadná meg, ez esetben Franciaországtól minő segítséget várhatnának? A főkancellár hozzá tette, hogy XIV. Lajos eddig csak a védő szövetségnek volt ellene, nem pedig a támadónak, most azonban csak az utóbbiról van szó. ⁵⁾ Vitry látta, hogy nyilatkozatra akarják birni, rendelete volt, hogy a támadó szövetség ellen és a magyar felkelőkkel való összeköttetés eltiltása ellen nyilvánosan semmit se tegyen; kitérő feleletet adott tehát, mely XIV. Lajost semmire se kötelezte. Kijelentette, hogy ura mindig szívén hordozta Lengyelország sorsát, és nincs semmi kifogása a támadó szövetség ellen, ha Lengyelország azt szükségesnek tartja,

¹⁾ XIV. Lajos levele Vitryhez 1682. december 10.

²⁾ Vitry XIV. Lajosnak 1683. januárins 30.

³⁾ Vitry XIV. L.-nak 1682. aug. 14.

⁴⁾ Vitry XIV. L.-nak 1682. nov. 20.

⁵⁾ Vitry levele XIV. Lajosnak 1683. februárius 10.

de a lengyeleknek meg kellene gondolniok, hogy a szövetség megkötése által bele menjenek-e a háborúba? Ha a török Lengyelországot megtámadja, Franciaország nagyobb segítséget fog adni, mint bármelyik keresztényen fejedelem; de míg Németországgal a béke nem bizonyos, s maga Franciaország is háború küszöbén áll, nem ígérhet hathatós segítyt Lengyelországnak, midőn ez az ő ellenségével áll szövetségben. ¹⁾

XIV, Lajos úgy találta, hogy Vitry szükség nélkül igen messze ment az ígélet tételben, jövőre nagyobb óvatosságra intette. Elég annyit mondania, hogy a francia király inteniói mindig kedvezni fognak Lengyelországnak, míg ez a saját előnyét keresi s nem szegődik Bécs szolgálatába. ²⁾ Egyuttal egy emlékiratot küldött, mit akkor kellett volna a lengyel kormánynak átadnia, ha írásbeli nyilatkozatot kívánnak Vitrytől.

Azonban ennek átadására nem volt alkalma Vitrynek. Sobiesky János akarta a szövetséget Leopolddal, akarták a lengyelek is, megakadályozni csak úgy lehetett, ha valamelyik követ az országgyűlésen a vető jogával él. Vitry ez eszközzel akart célhoz jutni. Már a kinevezéskor kapott utasításban benne volt, hogy igyekezzék pártot alkotni, mely kész legyen a lengyel király ellenében is támogatni Franciaország érdekeit. Vitry követsége ideje alatt ez utasítást nem tévesztette el szeme elől. A lengyelek már 1681. tavaszán vádolták, hogy az ő titkos működése következtében hiúsult meg az országgyűlés, mely egyfelől az oroszok és másfelől a Leopold által ajánlott szövetség felett lett volna hivatva határozni. Sobiesky János meg akarta akadályozni ennek ismétlődését. Vitry és Du Vernay Boucauld főleg az 1682. év kezdetétől fogva titkos érintkezést tartottak fenn a magyar felkelőkkel. Sobiesky tudni akarta, mi történik a háta megett. Megvesztegették az egyik követségi titkárt, ³⁾ megszerezték a titkos jegyek kulcsát, a Franciaországba menő, s onnan jövő leveleket a postán felbontották, lemásolták s újból lezárva küldték tovább. „Több mint 20 levelet másoltak le a lengyel udvarnál“ írja Vitry márczius

¹⁾ Vitry levele XIV. Lajoshoz 1683. februárius 10.

²⁾ XIV. Lajos levele Vitrynek 1683. márczius 18.

³⁾ Denil titkár volt vádolva az árulással. Du Vernay Boucauld azt is írja 1683. máj. 12-én XIV. Lajosnak: Mult évben valaki Magyarországról árulta el a lengyel királynak a titkos írás jeleit.

19-iki levelében. Eként Sobiesky tisztába jött az egész tervvel, s azzal is egyszersmind, hogy Vitry az országgyűlésen kiknek közreműködésére számít. Első helyet foglalt el közöttök Morsztyn főkincsnok, ki néha pénzt is előlegezett volt a francia követeknek a magyar felkelők számára. Februárius végén Morsztynnak egy levelét fogták el s vitték a királyhoz, mely levél titkos jelekkel volt írva s Párisba czimezve. Sobiesky ez alkalmat ragadta meg a fellépésre a francia párt és Vitry ellen. Morsztynt felségárulási perrel fenyegette, Vitryt pedig nyíltan vádolta, hogy a főkincstárnokkal összeesküdött az ő megbuktatására s a russiai palatinusnak trónra emelésére. ¹⁾ Minthogy Vitrynak nyilvánosságra jött leveleiben mind a királyra, mind a nemzetre vonatkozólag sértő kifejezések ²⁾ találtattak, márczius 20-án a király mellett az országgyűlés is irt XIV. Lajosnak s kérte Vitry visszahívását.

Miután Sobiesky János Vitry cselszövényeit eképpen demonstrálta, Leopoldnak Warsóban nyert pere volt. Vitry tett még kísérletet, hogy a bécsi udvar diadalát megakadályozza, egy senatornak 1000 aranyat ígért, ha az országgyűlésen a szövetség ellen tiltakozik, de a senatort az utolsó perczben cserben hagyta bátorsága. ³⁾ A szövetséget tehát a lengyel országgyűlés is márczius 31-én elfogadta. Leopold 60 ezer emberből álló segítséget ígért Lengyelországnak azon esetre, ha ez utóbbinak a törökkel háborúja lesz; ha pedig Leopold keveredik háborúba a törökkel, Lengyelország kötelezte magát 40 ezer embert küldeni segítségére; Bécs vagy Krakkó ostroma esetében a másik szerződő fél összes erejével fog sietni az ostromolt város segítségére. A lengyel országgyűlés azt kívánta, hogy mind a lengyel király, mind Leopold a pápa kezébe tegyenek esküt a szövetség megtartására. E kívánság azon félelemből eredt, hogy Leopold őket cserben hagyhatja s kibékülhet a törökkel, ki akkor a védtelen Lengyelország ellen fordulna. ⁴⁾ Bécsben a lengyel szövetség sokkal kívánatosabb volt, mintsem hogy az országgyűlés e szokatlan kíván-

¹⁾ Vitry levele XIV. Lajosnak 1683. márczius 5; márczius 13; márczius 19.

²⁾ »..... nation sans foi, sans probité et semblable aux Suisses par l'avidité qu'elle a pour l'argent« a lengyel országgyűlésnek XIV. Lajoshoz irt levelében idézve

³⁾ Vitry levele XIV. Lajosnak 1683. április 17.

⁴⁾ Klopp: Das Jahr 1683. 168. l.

sága akadályul szolgálhatott volna. Az eskünél a két uralkodót két bibornok helyettesítette.

Az osztrák-lengyel szövetség létre jötté által XIV. Lajos Warsóban elvesztette a játékot. Vitry küldetése végét érte, nem sokára megkapta a hazahívót. Május 28-án vett búcsút a lengyel királytól, tiltakozva az őt terhelt vádak ellen; de az ingerültség oly nagy volt ellene, hogy május 30-án délután az ablakán belöttek, ugyanaz nap estve házára törtek. ¹⁾

XIX.

A lengyel országgyűlés ideje alatt Tökölyi követei is megjelentek Warsóban, hogy a lengyeleket a Leopolddal való szövetségről lebeszéljék. E szövetség ellenkeznek a Magyarország és Lengyelország közt fennálló régi szerződésekkel, miket a szabadság kölcsönös védelmére kötöttek, Magyarország teljes leigázására, szabadsága és privilegiumai eltiprására vezetne, miknek megvédelmezése végett voltak kénytelenek a bécsi udvar zsarnoksága ellen a törököknél pártfogást keresni. ²⁾ Sobiesky titkos kihallgatáson fogadta a magyar kiküldötteket, de az osztrák követnek sikerült meggátolni, hogy a király és republika nyilvánosan fogadják őket. ³⁾ Az országgyűlés tartama alatt szem előtt tartották őket, úgy hogy alig volt lehetséges valakivel érintkezniök, Vitryvel, minthogy ő már compromittálva volt, csak a brandenburgi követ útján váltottak üzeneteket. ⁴⁾ Az országgyűlés berekesztése után azt a választ adták nekik, hogy a császárral a török ellen kötött szövetség nincs ellentétben Lengyelországnak Magyarországhoz való régi viszonyaival s nem jelent direct ellenségeskedést Tökölyi és a magyarok ellen, hanem csak azok ellen, kiket a lengyelek a csatatéren a török hadsereghez csatlakozva találhatnak. A lengyel király hogy megmutassa jó indulatát Tökölyi iránt, kész ennek kívánságára a béke érdekében Leopoldnál közben járni. ⁵⁾

Az 1682. novemberi fegyverszünet megkötése után Tökölyi maga is a közbenjáró szerepét játszta Bécs és Konstantinápoly kö-

¹⁾ Vitry levele XIV. Lajosnak 1683. június 12.

²⁾ Ugyanő 1683. április 13.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Vitry levele XIV. Lajosnak 1683. április 13.

⁵⁾ Ugyanő 1683. április 22.

zött. A béke érdekében követeli a tél folytán két ízben is megfordultak Bécsben. Tökölyi azonban nem vette komolyan közbenjárói minőségét s inkább csak látszatra folytatta az alkudozást. A kellő bizalom is hiányzott arra, hogy valódi békesség jöhessen létre. Leopold megígérte ugyan Tökölyinek, hogy hajlandó elismerni felső Magyarországot fejedelmének, de az új fejedelemséget nem biztosította volna írott szerződés, hanem csak hallgatag elnézés, mert Leopold nem vehette magára azt a szégyent, hogy ünepélyes szerződés által egy országrészt engedjen át rebellis alattvalójának. ¹⁾ Tökölyinek nem volt oka inkább bizni Leopoldban, mint a lengyel országgyűlésnek, ez pedig ünnepélyes szerződés mellett is a pápa előtt letett esküt kívánt. Az egyik osztrák államférfi Jörger gróf lelkiismeretével meggyezett volna Tökölyit valami uton törbe csalni s eltenni láb alól. ²⁾ De ha Tökölyi komolyan akarta volna is a békét, már nem lett volna ereje a török hadjáratot megállítani. A Kara Mustafa nagyvezér becsvágyát kellett volna legyőznie, a mi lehetetlen volt. 1683 januárius 13-án Drinápoly kapuján újból kitzútkázták a lófarkot, a mi kezdetét jelentette azon hadjáratnak, mely Európa s a magyar nemzet sorsát volt hivatva eldönteni.

Tökölyi az alatt, míg Leopolddal a béke felett szinleg tárgyalásokat folytatott, igyekezett Franciaországgal is fenntartani az öszszeköttetést, és biztosítani magát XIV. Lajos további pártfogásáról. ³⁾ A kassai gyűlés után Faigel írta Vitrynek, hogy Tökölyi el van határozva mindent kockára tenni a szabadságért és XIV. Lajosért, ha biztosítva lesz, hogy nem fog általa elhagyatni. Leopold nagyon sürgeti ugyan a töröknél a közbenjárást, mennek is követek a Portára Tökölyitől, de a közbenjárás nem lesz komoly. ⁴⁾ Vitry Tökölyinek csak általános kifejezésekben felelt, mik a francia királyt semmire se kötelezték; nem ő van — mondá — egyenesen megbizva a magyar ügyek vetetésével, tehát nem hozzá kell fordulnia Tökölyinek, ha a XIV. Lajos szándékát tudni akarja. ⁵⁾

¹⁾ Klopp: Das Jahr 1683. 130. l.

²⁾ Ugyanott 139. l.

³⁾ Vitry levele XIV. Lajosnak 1683. márczius 13.

⁴⁾ Ugyanott.

⁵⁾ Ugyanott „J'ai fait une réponse honnête mais en termes généraux au Comte Tekeli qui n'engage Votre Majesté à rien.“

Nemessányi Bálint Tökölyi megbizásából még 1682. szeptemberben Franciaországba ment volt XIV. Lajoshoz. Miután tőle a további segélyezésre újabb és megnyugtató biztatásokat vett, visszatértében Danczig felé vette útját, hogy Du Vernay Boucauldtól pénzt vegyen át és hogy vele a további összeköttetés és pénzküldés módzatait megállapítsák. Márczius 10-ike körül érkezett Danczigba. Du Vernay Boucauld Nemessányinak új chiffres-eket adott. Megegyeztek, hogy csak ezzel irnak, de nem saját nevök alatt, hanem mint két kereskedő, kik közül egyik a másiktól árucikkeket kap. ¹⁾ Nemessányi Du Vernay Boucauldot is biztosította, hogy a háború Leopolddal kétségtelen, be akarják fejezni Tökölyi javára Magyarország meghódítását; ha a némettel alkudoznak, csak idő nyeres végett teszik. A nagyvezér április végén Belgrádban lesz, májust készülődésekkel töltik el, júniusban a magyarok actióba lépnek, tehát ezen idő előtt kéri a gratificatiót. ²⁾ Minthogy Tökölyi minden vállalatának absolut ura lesz, kész ott lépni actióba, a hol XIV. Lajos akarja, hogy a francia király annál szabadabban s kedve szerint cselekedhessék. ³⁾

Tökölyi tehát XIV. Lajos által is felbízattva a török szerencséjéhez akasztotta a magát. Párthivei nem osztoztak mindnyájan vérmes reményeiben. Voltak köztök, kik aggodalommal néztek a közelgő zivatar elébe, mely végromlást is rejthetett magában Magyarországra nézve. Az 1683. januáriusban Kassán tartott országgyűlésen nyilvánult is ez aggodalom és elégedetlenség. Tökölyinek teljes erélyére sőt fenyegetésre volt szüksége, hogy a rendek az ő kívánása szerint határozzanak. ⁴⁾ A kassai gyűlésre elküldötte képviselőjét Leopold is, ki még mindig a közbenjárót tekintette Tökölyiben, de a gyűlésből a Portára küldött követ (Szirmai István) nem a béke létrehozásában fáradozott. ⁵⁾ A török sereg júniusban Magyarorszá-

¹⁾ Du Vernay Boucauld levele XIV. L.-nak 1683. május 1.

²⁾ Ugyanó 1683. márczius 20.

³⁾ Du V. Boucauld. 1683. márczius 20. és 27.

⁴⁾ Történelmi tár 1883. évfolyam 366. sat. lapok.

⁵⁾ „Ils sont tous trois (Du Vernay Boucauld levelében Faigel Péter, Szirmai István és Ubrisi Pál vannak említve) très bien intentionnés et prometteut de faire leur devoir.“ D. V. Bouc. levele 1683. márcz. 13. — A követek közül Faigelnek pensiója járt, Szirmai drága köveket kapott ajándékba. Ubrisinek gratificatio volt XIV. Lajos által engedélyezve.

gon, julius elején Bécs közelében volt. Nem volt többé szükség francia izgatásra, hogy Leopold keleten elfoglalva legyen s ne álljon módjában a Rajna mellett háborút kezdeni. Bátran irhatta XIV. Lajos julius 29-ikén Du Vernay Boucauldnek: minthogy ma az ügyek Magyarországon úgy állanak, hogy szükségtelen tovább Danczigban maradnia: adja vissza Formontnak az összes pénzt, a mi még kezei között van s haladék nélkül térjen vissza Franciaországba.

Leopold julius 7-én este elmenekült Bécsből s Passauban állapodott meg. Az ellenség a fővárost ostrom alá fogta. E szorongatott helyzetében sem lehetett rá birni Leopoldot sem arra, hogy a brandenburgi választó szövetsége megnyerése végett ennek kívánságait teljesítse, sem arra, hogy a XIV. Lajos feltételeit a reunialt területekre nézve elfogadja. XIV. Lajos készen volt rá, hogy Bécs eleste után mint szabadító jelenjék meg Németországon. A császári korona lett volna e szolgálat díja. Azonban arra nem lett szükség, hogy XIV. Lajos mentse meg Németországot. A pápa XIV. Incze fáradhatatlan munkássága, lelkesítő szavai, áldozatkészsége által legtöbbet tett Bécsnek védelmére, mikor pedig a város már az elbukás pontján állott, tekintélyes sereg élén megérkezett Sobiesky, hogy az ostrom alól felmentse. A Sobiesky és lotharingia Károly elszántsága a Kara Mustafa elbizakodó rövidlátásával egyesülve szereztek meg a szeptember 12-iki diadalt. E győzelem volt bevezetése Magyarország felszabeditásának a török hatalom alól, de a felszabeditás időt és véráldozatot kívánt s ez végre rábirta Leopoldot, hogy XIV. Lajossal 1684-ben Regensban 20 évig tartó békére lépjék s ez idő alatt Franciaország birtokában hagyja a visszacsatolási kamarák által Németországból elfoglalt területeket.

Dr. Gergely Sámuel.

KAZINCZY és DÖBRENTÉI.

(Régi pör új megvilágításban.)

I.

Régi állítás, de mindig igaz marad, hogy az irodalom — köz-társaság. Nem az előkelőség választékos, hanem a nép vegyes köz-társasága. Mindenki megjelenhet benne, mint a szentegyházban; az egyik megihletődött buzgósággal és áhitatos rajongással, magasztos érzések, kiforrt indulatok és fönkelt gondolatok között, külsőleg is ünnepies csinnal és tisztasággal, a másik hívalkodó képmutatással és kérkedő könnyelműséggel, szívében háborgó érzelmeket, salakos szenvedélyeket, agyában gonosz alacsonykodást rejtegetve, zilált kinézéssel és sáros lábbal.

Igen, az irodalom *respublica*, szereplő embereinek jelentősége és hatása nem attól függ, hogy családi czimerök koronája hány ággal ékeskedik, hogy polgári vagy katonai állások a hivatali rangfokozat melyik osztályába tartozik, hogy a jelesebb ősök nevének koszorújába mennyi virágot gyűjtöttek, hogy aláírásokat a tudós intézetek és testületek mennyi sorral nyujtották meg: hanem függ attól, hogy az istenek kegye, másák szeretete minő tehetségekkel bocsátotta el őket elhivatásuk pályájára, hogy tehetségök szívósságával és egyéniségök erejével miféle szerepet birtak magoknak kivívni és biztosítani, hogy a saját nevüket minő széles körben sikerült megalapítani és elismerésre juttatni, hogy a divatos eszme-áramlatoknak minő szerencsével tudtak felkapói és kifejezői lenni!

Igen, az irodalom *respublica*, népi a szó teljes értelmében; olyan, minő az athenei volt, melyben a Periklesek mellett megvoltak a Kleónok; olyan, minő a római volt, melyben a Brutusokkal együtt éltek a Catilinák; olyan, minő a franczia volt, melyben a Dantonokkal együtt működtek a Marat-k; olyan, minő a magyar volt, melyben Kossuth mellett ott szerepelt Madarász László.

S e végletek között egyre kereszteződnek, egymásba ütköznek a nagy törekvések és eszmények vallása és követése, az önző érdekek és nyers haszonlesések imádása és kergetése: a fény nyomában mindenütt az árnyék s a ragyogó lángész mellett a közepes tehetség s a hivatott oldalán a feltolakodó. A divatok váltakoznak, a vélemények föl- és leszállanak, mert az író és olvasó közönség tetszése és pártolása épp oly ingadozó és megbizhatatlan, a minő a felséges választó nép kegye. Mint Rómában egymás közelében volt a Capitolium és Tarpeji szikla, amaz a maga hizelgő kitüntetésekkel, emez a maga kérlelhetetlen halálával; úgy az irodalomban is egymás mellett a virág és tövis, az elismerés és üldözés koszoruja. Mint a politikai köztársaságban az állam élére vagy kimagasló helyére sokszor jut felkapott, kit az egymásba csapó szelek forгатaga emel föl véletlenül és érdemetlenül és sokszor marad alatt, szűkös kicsi körben az igazi tehetség és igazi jellem, kinek tartalmi és erkölcsi értéke súlyosabb, semhogy a szelek játéka lapdázni birna véle: úgy az irodalomban is sokszor lesz a középszerűség a kritikának és közönségnek elkényeztetett kedvencze, talán éppen felszínességéért, a melybe mindenki beláthat, vagy romlott izléseért, mely a léha időnek megfelel, míg a korszakos tehetség éppen mélysége és tartalmassága miatt nem emelkedhetik népszerűsége és közkedvelésre. Sokszor pedig, mint a politikai pártok életében annyi alkalommal tapasztaljuk, valamely felmerülő kérdés annyira elmérgesíti a vitát, annyira elke-seríti a kedélyeket, hogy az igazság irányában mind a két oldalon érzéketlenek s elfogultak lesznek a küzdő felek.

Vagy nem tévedtek-e feltűnő tulzásba akár a nyelvújítás korában, akár a mai visszahatás idejében, orthologok és neologok egyiránt?

Vagy nem csapott-e mind a két részről, a méltányosság és igazság korlátain át, gyűlölködő pártosságba az az irodalmi harc, melyet a harminczas évek elején egyfelől Döbrentei és hívei, másfelől Bajza és társai, meg az a harc, melyet a harminczas évek végén a magyar tudományos akadémia vezérférfiai és az ifjabb írók vívtak egymással?

Politikai elfogultság, elvi ridegség, iskolai pártosság is bizony épp oly erővel nyilatkoznak és ítélnek ebben a mi republikánkban, mint a politikaiban, nem egyszer. Az elítéltek méltatlanul szenvednek, mellőzésben és elfeledésben részesülnek, saját emberöltőjük vádja

és kárhóztatása átörökködik a következőre, s megint tovább, míg utoljára egészen a nemzeti köztudalomba megy át. Végre az irodalomtörténetíró belémerül a mult tizedek tanulmányozásába, a szereplők műveibe, folyóirataik küzdelmeibe, naplók és levelezéseik vallo-másaiba, az okok és érvek, elvek és érdekek összemérésébe; és lelkiismeretének legjobb meggyőződése szerint, az igazságszeretet és elfogulatlanság egyenességével rója meg a hibát, emeli ki az érdemet, állítja helyre emberi és írói értékét az elítélteknek. Az irodalomtörténetnek, ha nem akar aprólékos adatok összehordásában elsvárosodni, a mások véleményeinek összefoglaló ismételtetésébe beleveszni, magas tiszte és kötelessége ez: csak akkor leszen művészi történetírás és nem merő adat-csoportosítás.

Az irodalom-történet írója előtt lebegjen örökké e tiszt és kötelesség eszménye, ragyogva és vezetve, mint a napkeleti három királyokat az a csillag: akkor talán célhoz ér ő is, helyreállíthatja itt-ott az igazságot, eloszlathatja a tévedést, feloldhatja a pártos és elfogult itéletet s letörölheti a foltot az elítéltek nevérol. Mert vannak elítélteink, a kik iránt túlszigorúak valánk: ott Bacsányi, Döbrentei, Csathó, Kúthy.

De a leginkább Döbrentei.

II.

Döbrentei elítelt.

Elítélte Kazinczy, elítélte Bajza, elítélte Toldy, s el utánok az újabb író-nemzedék. Mi a vádjok, a min kárhóztatások alapszik? Hogy felfuvalkodó és tolakodó, ki a maga nagyzásában és etelésében magát dicséri vagy dicsérteti, grófok és bárók termeibe látogat, barátságukkal kérkedik, hogy pártoskodó és tanítgató, hogy Kazinczy és társai ellen, hűtlenül és elvtelenül elfordulva mesterétől és lobo-gójától, a főurak között kedvetlenséget és rágalmat hint el; hogy mindenkire az ő meggyőződését, az ő tudományát tolja és erőszakolja s azt tartja az egyedül-üdvözítőnek, hogy önző és haszonleső, ki hivatalokat, állásokat, megbízásokat összehalmoz s mindig és mindenütt a maga érdeke és haszna vezet, hogy méltatlan és háladatlan Kazinczy irányában, kivel hiúságból meghasonolva, elfeketíteni s holta után elítélni és kisebbiteni törekszik.

Nehéz és erős vádak, melyek írói értékéből s a nemzeti mivőlődésre, a nemzeti irodalomra való hatásából nem sokat vehetnek ugyan el, de jellemét, de szívét vastagon beárnyékolják, — ha igazak. Kétségtelenül volt benne gyöngeség és hiúság, mint a köz-pálya anynyi jelesében, mint Kazinczyban, Bajzában, Toldyban, s valamennyi ellenfelében is: de volt benne még több erő és derekasság, a miért gyöngesége és hiúsága megbocsátható; a vádak nagyobb része, a mik miatt ítéletet mondtak felette, s ő ma is ítélet alatt áll, a lelkiismeretes és pártatlan vizsgálat olvasztó tűzében eloszlik. Mert az iskolai pártosság, a szenvedélyesség, a hírnévnek, dicsőségnek, s az írói tekintélynek és hatalomnak szeretete kölcsönösen megvolt és kölcsönösen hatott mindenköbben és egymás irányában tulságos méltatlanságok és igazságtalanságok kitörésére ragadta őket. Eleinte csak a magán levelezésben, magános körökben nyilatkozott a panasz, vádaskodás, gyűlölködés, elítélés, mely állítólag a Döbrentei hiúságának megsértéséből eredt.

Mikor Kazinczy 1816-ban erdélyi barátainak meghívása következtében Erdélyországot bejárta, Döbrentei vezetése mellett Szebent is meglátogatta. Mint minden szépért, különösen művészi szépért rajongó, ki műismeretével és avatottságával, Pályája emlékezetében nem egyszer oly maga-megelégedve és örvendve dicsekszik, alig várta, hogy a Bruckenthal-féle képtárba mehessen. A képtár néhány remek mellett, melyek nagy mesterek, mint Tizian, Corregio, Rubens, Rembrandt, Van Dyk ecsete alól kerültek ki, sok közepes, még több selejtes képet foglal magában, elég ok az élvezetre és alkalom a műértőség kitüntetésére.

Kazinczy nem mulasztja el egyiket sem. A képtár egyik hátulsó szobájában, a hol éppen huzamosabban megállapodott, Döbrentei és b. Naláczy István, meg Seivert, az alapító unoka-öcscse és Róth, könyvtáros kíséretében, valami állatkép tűnt a Döbrentei szemébe, s csodálta a szárnyas állatokat, különösen az aprólékos gonddal és ritka ügyességgel festett tollakat. Tudni akarta a művész nevét. Róth megbotlott a kimutatásban s az egyik olasz nagy mestert nevezte meg. Kazinczy megszólalt, hogy lehetetlen, mikép az olasz iskola ama művésze kakas és tyúk festésére tévedett volna! Hondekoeter képének állította a művet. Róth újra megtekintette a névsorozatot s úgy találta csakugyan, hogy Kazinczynak igaza van. A kép a német-

alföldi mestertől származott. Kazinczy dicsekedve s ártatlan örvendezéssel beszélte el „Szebeni Levelében,“ melyet a „Tudományos Gyűjtemény“ 1818-iki folyamában mutatványul közölt: hogy barátai álmétkodtak műismeretén s álmétkodások még növekedett, mikor egy más darabra, mely Döbrenteinek szintén megtetszett, úgy hogy érdeklődéssel kérdezte, kitől van, minden késlekedés nélkül eltalálta és odavetette: Bruegheltől. Bár e történet végéhez szerénykedve azt a megjegyzést fűzte, hogy valamint nem mondható humanistának az, ki Virgilnek egy ódájáról vagy Horatiusnak egy elegiájáról hallott, úgy az sem vehető még műismerőnek, a ki a pokolfestő Brueghel és tyúkfestő Hondekoeter nevét hallotta s egy-két darabjokat látta: e szelidítésnek daczára is, a mint gróf Gyulay Lajos, Döbrentei tanítványa, ennek „Kiadatlan Naplójegyzései“ közt megemlíti, mélyen neheztelt és panaszosan duzzogott a kicsinyítő bemutatás miatt.

Ettől az időtől fogva aztán előbb simán, később ingerültebben kikelt Kazinczy ellen. Sallust Előbeszédének megjelenése óta pedig a nyelvújítás és fordítás elvi kérdéseiben nyíltan is szembe állt vele. Még sok elismeréssel hibáztatja, de már határozottan elítéli. „Kazinczynak Sallustiushoz írott előbeszédében, mondja „Kiadatlan Naplójegyzései“ közt, fenrepeső lélek, nyelvbeli mindenféle kényes festéseket kikapni törekedő érzet látszik. Nemes tüzi küzdést mutat. Érti nyelve korlátozásait, törné, szagatná, hogy a Tisztát, Erőset s Kellemet hozza belé. De ha szabad volna e hasonlításal élni, olyan-nak nézem kezében a nyelvet, mint azon délczeg ménlovat, melyet paripából hámba fognak. Érti, érezteti vele bánójával e különvéri mén, hogy jól megülő urának szabadon való hordozására van ő inkább, s mivel ki akarják venni természetéből, össze meg összeszagatja fékeit, hámjait s az elébb csinosan szedett lábak most ferdén járnak.“ Sőt többre bátorodik, midőn Bécsben I g a z S á m u e l n é l a Sallust előbeszédét és fordítását meglátja s átlapozza, levelet intéz Kazinczyhoz, hogy nincs igaza; majd megmondja ő, hogyan kell lefordítani s ha a Sallust szépségeit (tudniillik eredeti sajátos szépségeit) akarja látni, a deák Sallustot olvassa, mire Kazinczy Guzmics Izidor előtt 1825. október 27-ről már képmutatással vagy apostasiával vádolja.

S így élesedik köztük az izetlenség, egymás kölcsönös ingerlé-

se és bosszantása közt, míg mind a kettőnek heves és lobbanékony vére az összeütközésig viszi. Döbrentei a maga bizalmasaitól azt követeli, hogy éppen úgy érezzenek és gondolkozzanak, mint ő; s nem jut eszébe, a mit 1822 végén „Kiadatlan Naplójegyzéseibe“ igtatott, pedig a gondolat bölcs igazsága mérsékletre inthette volna. „Csak azzal ne fáraszd magadat, úgymond, hogy másokat a te ideáid szerint való magaviseletre téríts; ez az akadémuskodás sért, s kiki húzni fogja magát tőled, mint nagy garrú leczkázótól. Mindenki szeret a szabadságnak bizonyos körében úgy forogni, a mint kénye tartja; s vegyük, nézzük, hagyjuk őtet abban, ha azt akarjuk, hogy bennünket szeressen. S te is kétségen kívül inkább hajlasz olyanhoz, a ki előtt nem kell minden léptedet szepegned.“ Sőt éppen, mint régi mestere s új ellenfele, Kazinczy, kit az ifjak üdvözlésére és buzdítására szent lángolása és sok szenvedése, nagy multja és kétségbevonhatatlan tekintélye feljogosított, barátaira és ismerőseire útbagazító befolyást akar gyakorolni: egyiket figyelmezteti, másikat megint, harmadikat kérdőre vonja és megleczkérteti, sokkal nyiltabban és egyenesebben, mint a hogy azt az emberek érzékenysége elviselheti; holott megtanúlhatta volna, ha nem mástól, hát magától, hogy a nagy nyiltság kockázatos, mert hiszen maga írja „Kiadatlan Naplójegyzéseiben“, hogy „némely ember csak azzal teszi magát hibássá mások előtt, hogy érzéseit, gyöngeségeit, melyek egyébiránt majd mindenekkel közösek, igen nagy nyilt szívűséggel mondja ki.“

Végre a levélbeli küzdés kitör a sajtóban, mert a sértődöttek megvizik a bizalmas csipést és vágást Kazinczynak és Szemere Pál Muzariona határozottan kihívja Döbrenteit. S Kazinczy szenvedélyesen tudatja a kihívást Guzmicscsal, 1829. márczius 17-én: Mi sokat kiáltozánk, bárcsak Guzmicsnál lehetnénk, mikor a könyv kezéhez ér, s a fész és pöff, a balagdogál és keletet kaczagásra fakasztatja. Képzeljük azt és együtt nevetünk veled; de várjuk is a hírt, ha neveltél-e? Barátom bosszút becsületes ember nem enged magának soha, de e pöffeteget csiklandás által fakasztani meg, keresztényi rény. . . . Mikor az ember vagy nem ismeri magát, vagy ismeri, de mint egy másik Catilina dönt, tapos mást, hogy maga toto vertice supra lehessen: akkor valóban szükség volt megkínálni egy szippantás zászpácskával. Míg nem tudod, miket úz a maga mestersegeivel az a derék ember, talán nem fogod érteni, hogy mindezeket

szükség vala tenni, nem magunkért — mi oly kevélyek vagyunk, hogy nem féltjük magunkat — hanem az ügyért. Nyugtalanul várjuk, hogy üsse ki magát a dolog, s lássuk, mint hozá dühös haragba (mert ezt szokta tenni) pajkoskodásunk.“

S nem sokáig vártak. Mielőbb bekövetkezett az előcsatározás, majd a hirhedett *Conversations-Lexicon* harcza oly kiméletlenséggel, hogy maga Kazinczy kénytelen lón Kis Jánosnak 1831. márczius 9-iki levelében megvallani róla, hogy a Döbrentei, Fenyéry és Bajza közt lefolyt pert a legundokabbnak tartja mind a között, mely litteraturánk mezején valaha volt. Nem annyira a *Conversations-Lexicon* kérdése, mint a Kazinczy és Döbrentei, valamint a pártjok és követői közt való mérkőzés és döntés kérdése volt ez. A *Conversations-Lexicon* elsietése s a nagyobb vállalat koczkáztatása miatt nyilatkozó aggodalom csak kívánatos ürügyül szolgált, hogy az eszendő óta fékezett ellenségeskedés és gyűlöltég szabadon kiáradjon és ömlött az sárral és szennyel vegyest, bekeverve a küzdő feleket mind a két oldalon. Bajza a maga erős vitatkozásával, kérlelhetetlen éleségével és tekintélytipró vakmerőségével vívott: Döbrentei, Thaisz s gróf Dessewffy ellen; úgy hogy még maga a párt feje is, Kazinczy, rettegett régi barátaiért, kivált Dessewffyért és kérlelőként lépett közbe. Annál egyenesebben fordult Döbrentei ellen, a kire háramította és sütötte az egész túlzás keserűségét és bélyegét. Az előcsatározást néhány fölvetett kérdéssel Fenyéry nyitotta meg. „Ítéletem az, írja Döbrenteinek 1830. november 30-áról — hogy a mély tudomány s példás szerénységű Fenyéry a kérdések által, bár azokban kesernység érezteti magát, mert nem várhata jót, azt az eltipró, azt a pirító, azt a tanító feleletet nem érdemlé. Ha te a Fenyéry hangján. bár szelid kesernyességgel felelél — történt volna-e a mi történt? S a tanítani oly rettenetesen szerető, felelek érte, nem kapott volna tanító feleletet. S ki fogja hinni, hogy az a téged magyar *Campe*-nak nevező felelet nem a te tolladból folyt, holott a stilistikádat magasztaló sorokban a te ismert virágaidat látjuk? S ha nem te irád, ki fogja hinni, hogy nem osvastad, minek előtte lenyomtatták? S ki nem kiált téged vétkesnek, hogy azt a Catilina marhai dühű éneket megszenvedéd? Barátom, tekints körül, s kérdjed, honnan az a neheztelés, melybe te magadat társaid és nem társaid, sőt még aszszonyások előtt hozád? Mert hogy téged azok sem szenvednek, a

kik nem mutatják, hogy gyűlölnék, és a kik felől azt nem is álmódod, azt én irt bizonyságokkal mutathatnám meg, ha a becsület nem tiltaná. Téged elragadt magad előtt is váratlan szerencséd, s az nem jó. Azt magad is sokalod, úgy hiszem, nincs tehát szükséged rá, hogy másokat tapodj és hogy azoknak tolakodjál elejébe, a kik felől lehetetlen nem értened, hogy többek, mint te vagy. Miattam tolakodhatik előre, valaki akar és ha Bajza jó, a halhatatlan Bordal éneklője, tisztelettel vonom félre magamat; de még neki is rossz neven venném, ha lábamra háгна tolongásában; olyan mindég alkalmazatlan. Én is szerettem elől állani, de soha nem tolakodtam; érzetem, hogy a tolakodó maga fedi fel, a mit elrejtteni akar. Az igazán nagy minden helytt, elől, hátul, középben díszít ad helyének, s arra, hogy pirulás nélkül ülünk elől, ha nem érdemeljük, nagy mértéke kell a szemtelenségnek. . . . Szeretném tovább, ha te szoktathatnád el magadat azoktól a praeceptoroskodásoktól, a miknek lehet helye Erdélyben, de a mint Fenyéry megmutatá, itt nincs. Nincs senki köztünk, a kire rá nem fér az emlékeztetés; de a tanító nevetségessé teszi magát, mikor ott akar igazítani, a hol igazítani nincsen mit, s későn látja, hogy a gondolt hiba még szépség. Ez a baj rajtad sokszor megtörtént". . . .

Imhol, hová fajult az elkeseredés és felháborodás egymás ellen mind a két vezérnél, mind a két tábornál, ha még a 72 esztendő's Kazinczy is, a maga ősz fejével szilaj nyerseségbe esett? Pedig e levele nem volt egyetlen. Kazinczy, sajnálattal említjük, megfélekezve kora méltóságáról, neve fényéről, igazi nagy szive nemességéről, meg az emberiesség kötelességéről, mikor fiatal barátai túlzó hevessége miatt, a miért a magyar születésű Pyrker, egri érseket német költészeteért megrovással és kicsinyléssel illetik, megütközve és velük egy időre meghasonolva kifakad, azt írja Kis Jánosnak, 1831. május 4-iki levelében, hogy föl kellett kelnie ellenök, mikép szerényebbek legyenek, mint az leve Döbrentei, mikor Bajza megverte és ő három levelében meggyilkolta.

Ez időben Thaisz Andrást és gróf Dessewffy Józsefet mentegeti és védelmezi, Döbrenteit azonban a kegyetlen ítélet alól föl nem oldja.

Döbrentei viszont fájalmában és erős meggyőződésében megátalkodik, az ősz mester halála után sem közeledik tanítványaihoz; miatán a sajtóban elbukik, az Akadémiában harczol, az évtized első

felében győzelemmel, a másodikban vereséggel, de makacs következetességgel és engesztelhetetlen haraggal. Kedves és hálás tanítványa, majd benső és őszinte barátja, ki félszázadon át ismerte, tisztelte és szerette, gróf Gyulay Lajos, nevelője Kiadatlan Naplójegyzéseinek harmadik kötete elé írt visszaemlékezésében akkép jellemzi, hogy Döbrentei egészen átlátszó ember volt; ő nem tudott — úgymond — szülni, nem volt diplomata, nem politikus; előtted állott jó és gyöngé oldalaival, és az ilyen emberek rend szerint olyanok, kiknek meztelenségeit az úgynevezett ügyesebb emberek fel tudják használni. "Elfogadjuk, mert a jellem rendíthetlenségével az átlátszóság és egyenesség nemcsak összeillik, de vele is jár; s a meztelenségeket a jobbak szívesen elnézik értök. A mi neki ártott, a miért ügyesebb ellenfelei a meztelenségeit felhasználták és ellene kegyetlenül kizsákmányolták, az az élesség és követelőség volt, melylyel másik irányában föllépett. Rendíthetetlenül meg levén győződve gondolkozása és érzése helyességében, rendesen megtörtént vele, a mi különben az erős meggyőződésnek természetes következése, hogy a másféle érzést, másféle gondolkozást türelmetlenül elítélte és üldözte. Kiadatlan Naplójegyzései közt pár érdekes adatot találunk erre nézve.

Mint maga megemlíti, Zsombory József, székelyudvarhelyi plébánosnak, mikor hallotta ifjabb kora gondolkozásának megváltozását, megírta azon megütközését; Guzmics Izidorral, mikor látta, miként veri ki belőle apáti keresztjével játszhatása, melyet újjai között szerete forgatni, előbb rejtve maradt vakbuzgóságát, megszakította a barátságot; Tatay Jánoshoz Lövőre figyelmeztetést küldött, hogy reményli, mikép a vegyes házasságok kérdésébe nem fog szeretetlenséggel bele elegyedni; Vass László ebédjeiről azért húzódott el, mert ez egyszer azt találta neki mondani: „Te még pápistává is lész, úgy szeretsz bennünket.“ S mint gróf Gyulay Lajos följegyzi: Újfalvy Sámuel barátjával azért hasonlott meg, mert reversális mellett házasodott s fiát jezsuitákhoz adta nevelőbe, Bölöni Farkas Sándorral pedig azért, mert ez Bajza Józsefet meglátogatta.

Az ilyen éles és türelmetlen jellem gyakran ütközik össze, s ha ellenfele is oly kemény és oly hajthatatlan, mint ő maga, nincs közte kiengesztelődés; mint nem vala közte és Kazinczy tanítványai közt; s ő kinos csalódásokkal vívódott, melyeket részben maga oko-

zott, de egészben másoknak tulajdonított; így egyénileg igazi és méltó megvetéssel fordult el az emberek nagyobb részéből, az emberi természetet sötéten és gúnyos keserűséggel ítélte el. Kiadatlan Naplójegyzései közt 1842. márczius 19-ről e ríktó vonásokkal mutatja be: „Minden barom egy-egy külön indulattal, s ahhoz szabhatod magadat, tudod, hányadán vagy vele. Az emberéi öszpontosítás. Van benne kutya hűsége, macska körörmzete, oroszlán önérzet méltósága, róka farkcsóválása; galamb szelidsége, tigrisi vérengzés, lóvak évszaki nemi ösztöne, veréb bújasága, hal hallgatása, feckeszarka csevegése, fecsegése, hódi, méhei titkos műség, bivaly ostobasága, hörcsögi pezderkedés, nyúli félenkség, páva hiúsága, disznói moslékosság stb. És a vad barom csak nemétől különbözót bánt, a halat kivéve, mely közt a nagy csuka kicsinyjét lesi tátott szájába. Az ember meglóp, megcsal, semmivé tesz embert, kinoz, öszzetaglal s megöl embert. Bizony szép hasonképe istennek. Mózes szomszéd vagy ősbátya ezzel csak magának hizelkedett.“

S abban az egyéni erős meggyőződésben, hogy érdemetlenül szenvedett s érdemetlenebbek szorították félre, a hol teheti, megérezteteti erejét, háborgó szenvedélye kitörését ellenfeleivel. Különösen a kritikát és kritikust nem igen szenvedheti. Ime két bizonyság Kiadatlan Naplójegyzéseiből:

1840. szeptember 30. A megtámadó recensensnek ezen előhasznai vannak:

1. A censor ha vállat vonitva mondja is: De biz ez itt nagyon goromba; mégis csak meghagyja s kijöhet minden pszkolódás.

2. Az író könyvébe, tehát annak jószágára teszi egyszeribe ágyútelepeit, s úgy vív ott mindjárt idegen birtokban, mint Napoleon egyszerre Jénánál veri el a burkust.

3. Olvasók oly vigassággal kapnak a megtámadó iráson, minővel nézők kiálnak utcán, mikor cigány vagy zsidó talál megverni becsületes embert.

4. Ha a magát védelmező is jól visszabaltázza a kanász megtámadót, censor uram már azt kiáltja nagy szemölddel: „De ez sok.“ Oly lobbal hány egy keresztet, hogy még tenta-kalamárisát is a védelemre dönti.

5. Fricskák helyett a védelmező ha recensensnek pofokat szel,

azt mondják: De már enynyire mégis minek, hiszen szebb lett volna elhallgatni. Tehát:

Csipd torkon a recensenset este setétben, ha valahol kapod, szorítsd a falhoz, üstököld meg jól, verd falba fejét, mikor jól elnyivákoztatád, mondd neki: Ha e nem elég, kapsz még, csak kuruttyolj megint. Mert ha férgedet az, mely csip, körmödön pattinthatod egészen halálra, ha a kullancsot eltapodhatod, ha a patkányt szobába felnyársolhatod, miért nem nyekkenthetnél egyet jót a vadócz recensensen, hiszen ez is férged inged gallérában, kullancs, patkány hód alatt s tárházadban.

1844. november 2. A magyar irodalomban ilyen hangulatú kritikák voltak:

Kapás kritika: Rajnis Szabó Dávid ellen.

Furfangos kritika: Kazinczy Kisfalusy Sándor, Horváth Endre, Döbrentei ellen.

Szemtelen kullancs kritika: Bajza.

Poloskás kritika: Vachotték.

Ne ítéljünk erősen e kifakadásokról, hiszen nincs érzékenyebb teremtése az úrnak, mint a sértődött író.

Széchy Károly.

KÖNYVISMERTETÉSEK.

„LE DROIT ET LES FAITS ECONOMIQUES PAR A. BÉCHAUX.
PROFESSEUR D'ÉCONOMIE POLITIQUE Á LA FACULTÉ LIBRE
DE DROIT DE LILLE. PARIS, GUILLAUMIN ET C. 1889.“

Célja a munkának megvilágítani azt a sokszoros viszonyt, mely a közgazdaságot a jognak annyira változatos ágaival egyesíti. A párisi Institut a Wolowski-díjjal jutalmazta szerzőt e vállalatért, s ennek különös értelme van Franciaországban, a hol későn és küzdelemmel nyert helyet a közgazdaságtan az egyetemeken, de érdekli a dolgot Magyarországot is, a hol sok a jogász, de kevés a nemzetgazda, s legkevesebb az olyan jogász, a ki egyszersmint otthonos volna a közgazdaságtanban. A ki különösen vidéki önkormányzatunk működését a megyén, városban, a községben figyelemmel kíséri, tapasztalhatja, hogy a nemzet öröklött hajlamaihoz képest jogászok viszik a szerepet, de egyszersmind fájdalommal láthatja, hogy a közgazdasági szempontok nemcsak mellőztetnek, hanem a jogi felfogás gyakorta érzékeny csorbákat üt a közgazdasági érdekeken. Talán sehol sem bir a közgazdasági szempontok kellő méltánylása nagyobb fontossággal, mint az önkormányzatban, a hol a gazdasági fejlődésnek épen kiindulási pontjai érintetnek, s bizonyos magában érlelődő dolgoknak meg nem látása, itt-ott keletkező apróbb akadályoknak el nem háritása, már csirájában megfojt esetleg nagyraihivatott közgazdasági fejleményeket. Már csak e szempontból sem lehet eléggé hangsúlyozni hazánkban is a jog egységét a közgazdasággal.

Béchaux feltünteti, hogy a tulajdon, család, munka, szerződés, társulás, adó, pénzügy, vám; polgári, kereskedelmi, közigazgatási kérdések helyes megoldásának módját a nemzetgazdaságtantól kell megkérdeznünk.

E végre bevezetésében kimutatja B. a jogi és közgazdasági tudomány tárgyának, módszerének azonosságát; felfejti, miért van igénye tiszteletre

melő helyhez a nemzetgazdaságtannak az egyetemeken. Azután vizsgálja a közgazdaság viszonyát a joghoz, nem az általános, hanem a francia joghoz. Első könyve tárgyalja a magán, második a közjogot. A nemzetgazdasági tények és a külföldi törvényhozások alkotásainak világa mellett a legfontosabb és leginkább vitatott kérdéseket vizsgálja és javaslatokat tesz a jog útján közgazdasági feladatok megoldására.

Béchaux szerint a közgazdaságtan feladata azon törvények megősmertetése, melyek szerint az emberi társaságok fenállásuk és jóllétük biztosítására az anyagi javakat szerzik. Vizsgálja tehát az ember szükségleteit és kielégítésének módjait, miután a jog szabályozza és meghatározza e célra az egyén jogának gyakorlatát.

E meghatározásokról ugyan azt tartjuk, hogy mind két tudomány terét igen szűkre szabja, de ki van benne fejezve, hogy jognak és nemzetgazdaságtannak egyaránt az ember jólléte a célja, s bármennyire meghatározhatatlannak tartásuk is észjogi írők a jóllét fogalmát, tény, hogy az anyagi jóllét emberi cél, melynek elérésére az egyéni és társadalmi tevékenység határait a jog szabja meg, s így e célnak a nemzetgazdasági törvények ősmereite mellett a jog kezére dolgozhatnak, ellenkező esetben kiszámíthatlan kárára lehet.

B. ezután a módszer kérdését tárgyalja Roscher és a tanszéki socialisták ellen fordulván. Szerinte a német iskola feláldozza a nemzetgazdaságtant a jogtudománynak, mert az időleges és mulékony szükségletek átfutó törvényeinek tanulmányozására szorítkoztván, csak esetleges és átmenő rendet lát, egy apró darabokból álló rendet, a mi azonban már nem a közgazdasági rend. A nemzetgazdaságtan tudományának ilyszerű felfogása nem haladás, hanem elmúlt századok balhiedelmeire vezet. Ezen eljárás különbségeket állít fel az emberi tudásnak változatos ágai között, s visszaállítja a tévedést, melyet Smith Ádám és első tanítványai győzelmesen eloszlattak. A közgazdaságtan — mond Laveleye-vel, s mondhatná még sok más közgazdasági íróval — „azon tudomány, mely meghatározza ama törvényeket, melyeket az embereknek követniök kell a végre, hogy szükségleteik kielégítésére a lehető legkevesebb fáradsággal legtöbb hasznos javakat szerezhessenek, elosztván azokat az igazság és fogyasztván az észszerűség követelményei szerint.“ Levonja belőle a következtetést, hogy a közgazdaságtannak „általános, állandó és mindig azonos“ törvényei vannak, miután tudvalevőleg csak így tekinthető tudománynak is.

Igy állítva fel a tételt, kissé túlhajtott az és merevségben szen-

ved; nem állja ki a történelmi és sociologus oskolák folyton erősbuló ostromát. Nézetünk szerint e tekintetben megtámadhatatlan Cairnesnek B. által figyelmen kívül hagyott felfogása, mely szerint a nemzetgazdaságtan csak azonos viszonyokra nézve állíthat fel állandó, örök törvényeket, de a fejlődő új viszonyok új tanokat követelnek, mint a hogy századokkal ezelőtt a jog sem gondolt váltójogra, kereskedelmi törvénykönyvre, telekkönyvi rendtartásra stb.

B. ezután az állam feladataira tér a közgazdasággal szemben. Az állam szerepe — ugymond — kettős; passiv és közvetett egy részt, activ és közvetlen más részt. E szerep a törvényekben nyilvánul, melyek a jogrendet alkotják. A magán jog az állam passiv szerepének felel meg, a közjog az ő közvetlen és activ szerepének.

A társadalom gazdasági rendjében a szükséges viszonylatok azon első sora állapítható meg, melyekből a jóllét és gazdagság ered. Ezen viszonylatok a család körül sorakoznak, mely az első csoport, hol az ember tevékenységét kifejti; a munka képezi a második csoportot; a társulás következik ezután az egyéni erők csoportosítására; majd a tulajdon alkot új sorozatot; s végül a csere a tömegnek szükségeit kielégítését biztosítja. Ime a dolgok természetéből eredő viszonylatok, melyeket a törvény elismer és szentesít E szerint szabályoztatnak a család, munka, társaság, tulajdon, örökség, csere és hitel. Ez a magánjog tere.

A közgazdasági rend azonban más tekinteteket is tár fel. Az egyéni, magán és társas kezdeményezés erői nem hatnak magukra, hanem a társadalom fogalmaival felköltik egy másik hatalom, az állam, mint a politikailag szervezett nemzet fogalmát. Vagy a ki politikáról szól, a hatalom tevékenységéről beszél. Eként nyilatkozik az állam szerepe a gazdasági rendben a közjog útján.

Ez úton az állam beavatkozásának szabályát abban állítja fel, hogy az államnak annyiban kell közbelépnie, a mennyiben a magán kezdeményezés tehetetlen vagy nem vezet eredményre és ez utóbbi esetben tevékenysége csak arra irányuljon, hogy jövőre nagyobb mérvű beavatkozása kikerültessék. Ugyanazon elv, melyet még sokan mások, s nálunk különösen b. Eötvös az egyéni szabadság szempontjából hangsúlyozott, de a melyhez majdnem hasonló eredményre jut a sociolog oskola és a fejlődési elmélet alapjain állva Pulszky Ágost is kiváló jogbölcseletében a jog főelvének megállapításánál. B. szerint elvetendő tehát a német elmélet, mely a törvényhozó jóakarátának áldozza fel a közgazdasági rendet, az állam

tartós és közvetlen tevékenységére utal és gazdagságot, társadalmi összhangot csak a hatalom szakadatlan beavatkozásának árán képzel.

A következőkben néhány találó megjegyzést tesz az egyetemi oktatásra, a német egyetemeken behozott seminariumok és practicus gyakorlatok szükséges voltára, s azután vizsgálat alá veszi a közgazdasági tények hatását a francia törvényekre és viszont a törvények hatását a közgazdaságra; még pedig először a magán-, és másodsor a közjog szempontjából.

Az első fejezet a családról szól. A physicali természet -- ugymond -- döntő hatással van a család alakulatára és csak az anyagi tüneményekben találhatni fel a társadalmi tünemények nyitját. Tárgyalja a termő föld bősége mellett a közös földbirtok, patriarchalis családi élet, a korlátlan családi hatalom, jogi és gazdasági hatását és szembe állítja ezt a modern család és a francia code civil következményeivel. Rátérve a házassági kötelékre, gazdasági szempontból a házasság felbonthatósága ellen nyilatkozik, örvend a család növekedésének az utódokban és joggal támadja Malthus lejárt elméletét. A család helyes szervezetében a magánjog útján a közös jóllét és általános vagyonosodás legfőbb biztosítékát találja. Szól a többnejűség gazdasági hátrányairól, részletesen tárgyalja a római patria potestashól indulva ki, az atyai hatalmat, a nővel szemben a francia törvény ama helytelen intézkedését, mely szerint a férj neje keresménye felett is korlátlanul rendelkezik; a gyerekmunkát szabályozó törvényhozási intézkedéseket; óhajtja a törvénytelen gyermekek nagyobb mérvű védelmét; követeli az atyasági kereset korlátlanságát. Az örökösödés kérdésénél a társadalom egész gazdasági állapotára majdnem döntő szerepe lép fel a jognak és B. fájdalom nem világítja meg kellőleg közgazdasági tényekkel a különböző örökösödési rendszerek társadalmi következményeit, habár érinti a birtok elaprózódásának kérdését, s ennek megakadályozásául a szabad végrendekezés elvét állítja fel. A következő szakasz a tulajdonjog gyakorlatáról szól.

A javak közgazdasági birodalmát két elv uralja: a birtok szabadsága és a forgalom szabadsága. E szempontból tárgyalja a szolgáltatást, haszonélvezetet, a szülők haszonélvezeti jogát kiskorú gyermekeik javaihoz, az elévülést, mely utóbbi világosan a jogeszmé meghátrálása a közgazdasági érdek előtt, miután természeténél fogva a tulajdonjog fogalma állandó, melyen az idő nem változtathat. Áttér ezután az irodalmi tulajdonjogra s e fejezetet azon kijelentéssel végzi, hogy mindennemű iga-

zolatlan megszorítás megsértése a jognak, merénylet az emberi szabadság ellen és akadálya a vagyoni fejlődésnek.

A következő fejezet a szerződés széles terére csap. A vásárszerződést tekintve elítéli a forgalom szabadsága szempontjából az elővásárlási jogot és a francziáknál héttizenkettőd, nálunk a felén túli megkárosodásból támasztható igényt. A kölcsön, bérlet, a Franciaországban annyira elterjedt felében való megmunkáltatás és örökbérlet gazdasági vonatkozásainak kimutatása után a fővárosok házbérvizonyainak tárgyalására tér. A városok nagy kiterjedtsége következménye századunk nagy gazdasági mozgalmának, mely minden művelt országban ipari és kereskedelmi nagy központokká alakította át a városokat. Javasolja, hogy a közeli vasútnak nagymérvű árleszállítást eszközöljenek a személyszállításra nézve, hogy ennek folytán a munkások olcsóbb és egészségesebb lakást tarthassanak a vidéken. Ime Baross nagy vasúti reformja, mely főképp a fővárosi munkások nyomorult lakásviszonyait tekintve, e részben is áldásos gyümölcsöket fog teremni.

B. ezután a munkabérszerződés nagy fontosságú kérdését tárgyalja. A munkabérszerződést törvényhozásilag szabályozni annyi, mint magát a munkát szabályozni, s ennek szüksége elvitázhatatlan. A czéhok idejében testületi úton szabályoztatott a legbehatóbb részletességgel a munkaadó és munkás viszonya, de a szabad és független munkás, mint a milyenek őt ma ösmerjük, teljesen új társadalmi lény, a kit nem láthatott előre a törvényhozás és egészen kifelejtett a code civil. De ha őt kihagyták a számításból, még inkább kifelejtették a munkás nőt. A polgári törvénykönyvben ép olyan helyet kell adni a szolgálatok kikölcsönzésének, mint a dolgokra nézve a vásár és bérszerződéseknek, s három új fejezetre lesz szükség: 1. a munkabérszerződés létrejöveteléről, 2. végrehajtásáról és 3. megszüntéről. Ezek is oly szempontok, melyeket a magyar polgári törvénykönyv alkotóinak sem szabad szem elől téveszteniük.

A magánjog terén végül a kamatot tárgyalja. A munkás és tulajdonos jogaiból ered a kamat, melynek nagysága megfordított viszonyban van a tőke bőségével és egyenes arányban ritkaságával, továbbá szintén egyenes arányban a koczkázattal, melynek a kölcsönző ki van, vagy ki lehet téve. A kölcsönző midőn tőkét kiadja, mindenképp nélkülözést szenved s a kölcsönkérőnek szolgálatot tesz, melynek megjutalmazását követelheti. E téren is B. szabadságot követel és ellenzi az uzsoratorvényeket.

A második könyvet a közgazdaságtan szerepéről a közjog, jobban mondva a közigazgatási jog terén B. „az állam és a munka birodalma“

ezimti szakasszal nyitja meg, s e kissé sajátságosan hangzó felírás alatt elkiséri a munka felőli nézeteket a legújabb korig. Plato respublikájában méltatlannak tekinti a munkát a polgárhoz, s azt a rabszolgákra bizza. Ellenben Hésiodot azt tartja, hogy semmiféle munka sem aláz meg, a restség, a mi megaláz. Solon pedig minden polgárnak valamely foglalkozást rendelt. A régi Franciaországban, a mint mindenütt, a munka kiváltságokkal vette körül magát, mígnem 1791-ben a munka szabadsága mondatik ki és a cézhok eltörlésével az ipar nagy kárára a productió terén a szövetkezés elfojtatik. Az állam beavatkozása a munka ügyeibe lehet káros és lehet kedvező a munka szabadságára nézve. A törvényhozási beavatkozás káros, a midőn maga az állam vesz részt a termelésben; a midőn a termékek jó minőségének érdekében az állam ellenőrzi a termelést; a midőn az állam a termelés és fogyasztás egyensúlyának fentartása végett ellenőrzi a termékek mennyiségét. Ellenben hasznos az állam beavatkozása ott, a hol közös társadalmi érdekekről van szó, és ott, a hol jogos czímen a magán kezdeményezés tehetetlennek bizonyul. Társadalmi érdekből szól a gyermekek, ifjú lányok, asszonyok alkalmazásáról gyárakban és bányákban, a munkahelyiségek egészségügyi követelményeiről s természetesen mindezen fontos kérdésekben az állam védelmét és ellenőrzését követeli; viszont óhajtja a céhek ellen egykor megindított üldözés helyébe elősegélését a szövetkezeti termelésnek, mely utóbbi felfogást az ipartörvény revisiójával hazánk is magáévá tett.

Az állam feladatát tovább a kereskedelem terén három részben: az ércpénz, papírpénz és a nemzetközi kereskedelem ügyében felmerülő feladatok szerint tárgyalja. Szól a pénzverésről, egy és két valuta-rendszerről, a nemzetközi pénzről; a papírpénzt kibocsátó bank ügyében az állami beavatkozás szükségéről, a jegy kibocsátásról és a francia bankrendszer előnyeiről. A nemzetközi kereskedelem terén a szabad kereskedelmet czélznak, a védvamos rendszert eszköznek tekinti s kiterjeszkedik végül a kereskedelmi szerződésekre. Mind oly messzeágazó közgazdasági kérdések, melyeknek a joghoz való viszonyát feltárni igenis szükséges, de ugyanezen keretben egyszersmind megoldásuk problémáit fejtegetni, kívül csap a dolgozat feladatán.

A jobbak közé tartozik az akadémiai birálat szerint is az állami segélyezésekről szóló fejezet, mely külföldi államok szegényügyi törvényeit is ösmerteti, s azon végkövetkeztetésre jut, hogy az embernek nincs semmi joga ahhoz, hogy élete fentartásáról gondoskodjanak. Ha azonban ön-

magát nem képes fentartani, nem az állam, hanem azon község tartozik közérdekből közbelépni, hol az illető született. A falusi község tehetetlensége esetén Anglia és Németország példájára a községek szövetkezését ajánlja.

Az utolsó szakasz az állami pénzügyeket, az arányos és progresszív, egységes és többnemű, közvetlen és közvetett adóknak nem is igen vitás kérdéseit taglalja.

A függelék a közgazdaság három igen érdekes kérdését: a kis birtokok védelmét, a munkások lakásviszonyainak ügyét és a munkabér nagyságára ható nemzetgazdasági okokat nem is annyira tárgyalja, mint inkább érinti. A kisbirtok kérdésében — melyet annak idején magyar főúri körökből eredő mozgalom következtében a magyar tudományos akadémia is fontosságához képest méltatott — B is szól a sokat emlegetett hometead exemption law-ról s a francia senatushoz harmadfélszáz birtokos által 1887-ben benyújtott kérvényről, mely a 8 hectáros és azon aloli földbirtok, rajta levő ház és felszerelés teljes érinthetlenségét követelte, a mit azonban a senatus a tulajdon szabad forgalmának szempontjából nem tett magáévá. — A munkások lakásviszonyaira vonatkozólag B. egyszerűen a belga parlamenti bizottság e tárgyban kidolgozott jelentésének pontozatait idézi, melyeknek lényege az, hogy a munkás lakásokról tudományos statisztika készíttessék; a meglevő s 3 ezer franc értéket meg nem haladó és az ezután építendő munkás lakások állandó adómentességben részesíttessenek; a mondott értékű munkásház ne képezze örökségi osztály tárgyát.

Hogy ösmertetésünkben hosszadalmasak ne legyünk, mellőzzük B. fejtegetéseit a munkabér nagyságára befolyással levő nemzetgazdasági okok terén. E vizsgálódások már egészen kívül kalandoznak a jog és közgazdaság viszonyának kérdésen és mivel sem tartalmaznak újabbat vagy eredetibbet annál, a mit bármely jó nemzetgazdaságtanban feltalálhatni.

Általában B. vállalkozásának legfőbb hiányát abban találjuk, hogy nem marad tárgyánál, hanem a legkényesebb nemzetgazdasági kérdésekben fejtegetőleg lép fel a nélkül, hogy tárgyát, a nemzetgazdaságtan szerepét a jogtudományban kellő mélységgel felderítené. E téren igen tanulságos adatokat nyújthatott volna különböző nemzetek és idők jogi felfogásának és jogrendszerének közgazdasági káros és jótékony következményeiből, s viszont, a gazdasági átalakulások hatásáról a jogrendszerre. A legkevesebb azonban B. koszoruzott munkájában czimének daczára a közgazdasági tény.

Más részt a francia magán- és közigazgatási jogra szorítkozáván, mellőzte azon hálás tért, a hol kitüntethette volna a szerepet, a melyet rég idők-től fogva a jogbölcselet különféle elméleteiben, például a szerződési, haszonelvi, eudaimenisticus stb. elvekben észrevétlenül is a közgazdasági szempontok játszottak. Holott Béchaux alapelve, mely szerint a nemzetgazdaságtan állandó, örök törvényeket állít fel, teljesen egy az észjogi iskola alapfelfogásaival, s a mint tudományunk atyja, Smith Ádám a rokon- és ellenszenv erkölcsi elvére építette az államot, de egyszersmind az anyagi javak tudományának alapjait rakta le, ép ugy feladata lett volna egy dolgozatnak, mely a jog és nemzetgazdaságtan viszonyát tárgyalja, feltárni az összhangot, melyben a közgazdaság törvényei a jog legmagasabb erkölcsi elveivel állanak

B. dolgozata azonban így is széles látkörű, tudományosan fegyelmezett főre vall, s különösen kiemeljük azt a derült, világos francia stylt, melylyel a legbonyolultabb kérdéseket kételyeknek időt sem engedő határozottsággal fejt le. E virtuositas világosságban és szabatosságban nemcsak egyéni, hanem nemzeti erény ugyan, de nem bírjuk eléggé magasztalni manapság, a midőn a német tudomány a nemzetgazdaságtanban is pusztá elméleteket számtani görbékkel, accisszákkal, ordinatával, egy-két ösmeretlent tartalmazó egyenletekkel fejt meg, s mindent elkövet arra, hogy a tudományt laikusoknak minél hozzáférhetetlenebbé tegye.

A kétségtelenül igen nagy hézagokat, melyeket B. dolgozata a ma már annyira felhalmozott közgazdasági tények fel nem használásában és tárgya egyoldalú felfogásában tüntet fel, mentheti ugyan az a körülmény, hogy saját vallomása szerint munkáját röptiben készítette, de más részt az idő sem kiméli, a mire időt nem fordítottak.

Dr. Békésy Károly.

A MORÁL FOGALMA.

Az Akadémia II. osztályában a philosophiai csoport tevékenysége nem szolgáltat sok alkalmat a megbeszélésre. És a mit nyújt, nem igen van, a ki szóba vegye. Azaz, hogy volna biz'a, csak hogy nálunk az alanyiaság hatalmasabban országol, mint a tárgyiasság. Itt, ha bévégzi valaki a mondókáját vagy írókáját, abban jár, hogy egy szerkesztő a folyóiratába vagy egy tudományos intézet a munkálatai sorába elfogadja, mi meglevén a szerző „*exegit monumentum*,” ha nevét nyomtatva látja: dicsvágya ki van elégitve. Ha művéről kedvező bírálat jelenik meg, azon nem örvend annyira, mint bosszankodik egy nétalán ellenkezőn. Mert ha dicséri a kritikus, legfeljebb csak „igazságot szolgáltatott neki, kutya-kötelességét teljesítette;” ha hibát léل vagy ócsáról, csak „kötekedésből, vagy tán ellenséges indulatból teszi!”

S a vita tárgya? Oh, az a legkisebb! Az esik meg gyakran rajta a vitatkozás hevében, a mi az induló dallamán a törökmuzsikában: elfojtja a dob és réztányér zaja. Pedig, ha igazán érdekelné tárgya az író, átlátná, hogy az ellenmondás szintoly hatályos, ha nem fogatosabb eszköze a kérdéses tan iránti figyelem gerjesztésének, a vitatott vélemény elterjesztésének, mint a pártolás és dicséria. *Herder* meg *Schulze* nagyobb szolgálatot tettek a critica philosophiának, mint *Bendavid* vagy *Mellin* s általában a mester *epha*-jára esküvő Kantianerek.

Akármiben keressük az okát, akárhogy fejtegensük következményeit, a tény áll és az, hogy 1881 óta az idén jelenik meg a m. t. akadémia kiadványai közt az első értekezés a bölcséleti tudományok köréből.*) Mint Aulisnál a szélsémben veszteglő hajóhadat a valahára megindult szél, úgy örvendeztette meg a philosophia iránt érdeklődő kis közönséget a fenncímzett értekezés megjelenése. Engem pedig, a mint egyfelől örömré

*) A normatív elvek jelentősége az ethikában. (Székfoglaló) *Medveczky Frigyes* lev. tagtól. Budapest, 1889. 8-r. 52. lap.

gerjeszt, úgy másfelől hozzászólásra is kisztetett a fontos tárgy és azt a feladatot tűztem magam elé, hogy az indult szél erejéről, irányáról és tartósságáról előjósolatot kockáztassak. A képtől a valóságra térve vissza, azt látom első kérdésnek, mit várhatni méltán nálunk egy korlátolt tárgy, philosophiai értekezéstől, különösen attól, a mely akadémiánk kiadványaiban foglal helyet? Országos intézetünk kitűzött czélját — a tudomány honosítását — tekintve, főképpen azt, hogy a philosophiának itt talán kevésbé ismert vidékén tájékoztasson, a mi nem zárja ki továbbat azt, hogy valamely függőben levő kérdés megoldását segítse s a tudományban egy eléhaladó lépést tegyen és tétessen.

Hogy a „normatív elvek jelentősége“ a philosophiának kevésbé ismert fejezete, azt készségesen elismerem, még pedig abból az alanyias okból, mivel az értekezés címe olvastára azon kaptam rajta magamat, hogy nem értem. Nemcsak, hanem meg is ütköztem azon a kifejezésen: „*normatív elvek*“; mert a törzsszónak, a *normának* akármelyik értelmét vegyem fel a sok közül, ama két szóval jelölendő két fogalmat egybekapcsolni nem bírom. Norma és származékai fajias (*specificus*) eszmék, az elű (*principium, Grundsatz*) pedig nem csak nemies (*genericus*), de általános fogalom, s az marad, és fajias dolgokra alkalmazva csakis a keletkező szülemény lesz megint fajias. A delectu lényeges szolgálatot tesz a hajó útja irányzásában, de azért a bousolet és a hajónak szerinte való kormányzását nem szabad egy fogalomná kapcsolni. Aztán azt sem helyeselhetem kikötés nélkül, hogy az *elű* szó-többses alakjában: „*elvek*“, van használva. Az ethikának, nint mindenik tudománynak, csak egy *elve* van, a melyet, valljuk meg az igazat, maig is keres általában szólva, a philosophia. Nem egy philosophus hitte és hiszi, hogy meglegelte azt az egy elvet s ebben az értelemben vannak ethikai „*elvek*“, de az nem azt teszi, hogy vannak „*elvek*“ az ethikában. Cartesiusnak az *örvény* volt a csillagászat *elve*, Newtonnak a *vonzalom*; de azért nem mondhatni, hogy két *elű* van az astronomiában. Hogy mi az az egy az ethikában, *adhuc sub iudice lis est*, ha csak szerzőnk el nem dönti értekezésében. De mig ez történnék, mi kételkedők nem párosíthatunk vele határozott jelzöt, annál kevésbé a határozatlan „*normatív*“-ot, melyet nem is tartok igaz kamarán keltnek, mert a *norma* származékai közt a *normalis*-t ismerem, de „*normatív*“-ot a philosophia bévett műnyelvében nem lelek. Meglehet, hogy hiba tőlem, de mentsen ki járatlanságom és a helyreigazítás elfogadására való készségem.

Az íránt is szeretnék felvilágosodni, miképp értsem a címzetben egybefoglalt szócsoportot; különösen az utolsó tagját. Mert ha németre fordítom is:

Die Bedeutung
Die Bedeutsamkeit
Die Geltung

} *der normativen Grundsätze,*

egyik combinatio sem elégít ki s nem oszlatja gyenge szemem elől a homályt. Félvilággal is megkelle hát az értekezés olvasására indulnom abban a véleményben, hogy a philosophiának azon a vidékén, melynek kitűzését, mint főlebb írárm, vártam, fog majd tájékoztatni a szerző. Nem is csalódtam merőben, csak annyiban, hogy nem egy vidék, hanem egy egész tartomány — az ethika — terült el szemem előtt, melyet kevésé ismertnek bizony nem lehet mondani. No de hiszen jól bójárt országban is lehetnek ismeretlen zugok, vagy lehet, másfelől, kényelmesebb, biztosabb, több eredményt ígérő módjait ajánlani az útazásnak. Értekezőnk a második feltevést látszik valósítani akarni, mint e szavaiból következtetem: „egy e században egy ideig némileg elhanyagolt philosophiai szak körében, t. i. az ethika terén is érezték és mindinkább érzik“ (kik?) „a czélok és utak alapos reviziójának szükségét, a rendszeres munka új lendületet vett s az erre“ (mire?) „vállalkozó“, „elmék itt is“ (hol?) „kiváló gondot fordítanak a methodikai*) kérdések tisztázására.“ Egyenesen is megmondja a szerző, hogy e dolgozatban „néhány methodikai szempont megvizsgálását s a szempontok jelentőségét teszi feladatává“ (A jelentőséget feladattá!!)

Lássuk a megoldását.

„Az első kérdés — írja — az ethikai elmélet sajátlagos (specialis tárgyainak természete által meghatározott) feladatára az ethikai elveknek specifiçus jellemére vonatkozik.“ Jó! de hát mi az a „vonatkozó“ első kérdés? Azt bizony sem itt, sem az egész értekezésben nem leljük meg és csak hozzávetésből gondolhatni, hogy ez: „Mi az ethicus elveknek specifiçus jelleme?“

Úgyde így is csak „kérdés“, mely feleletet vár, hanem biz' azt ő is mi is hiában várjuk. A helyett a szerző szót változtat s „vitapont“-nak nevezi, s azt állítja róla, hogy „alapvető jelensége van.“ Hogy e mi-ben áll, megint nem tudjuk meg tőle, sőt abban is kételkedik, hogy vitapont-é? Úgy is látszik, hogy maga sem hiszi annak; mert, úgymond, „értené, ha sokan megütköznének azon, hogy még a tulajdonképi cél felfo-

*) Vajon nem >ethikai<-t akart-é írni értekező?

gásában is mutatkozhatnak elvi eltérések.“ Ki is mondja egyenesen, hogy »elvi eltérések és ellentétek nem léteznek . . . az ethikai vizsgálódás tárgyai körében.“ Ki mondja, hogy „a kérdéses tények közelebbi meghatározásában sem mutatkozik eltérés vagy ellentét,“ és hogy „az erkölcsi törekvés vezérlő elveinek vagy törvényeinek megállapítása általán elfogadott czélnak tekinthető.“

A vitapont hát elenyészett, gondolja az olvasó. A viláért sem, mert lám értekezőnk egyet fordul a sarkán s visszavonja előbbi engedményeit: „Csak látszik, mintha az alap és a tulajdonképi czél nem állanának vita alatt. Mind amellet (jobb volna e helyett: „sőt“) az elvi ellentétek már a tudomány alapjának, czéljainak s útjainak közelebbi meghatározásánál is mutatkoznak.“

Az ellenmondás világos, de inkább szeretném a rossz stylusban, mind nétalán gondolkodási tévovázásban keresni a hibát. A mint kivehetem, szí az akarta kifejezni, hogy miben egyeznek és miben különböznek az ethikusok egymástól. Erre nem volt szükséges az a tekervényes, methodologiai vizsgálat,“ hanem tisztán és egyenesen el lehetett volna mondani, hogy az ethikai elvek, a cselekvényekre vonatkoznak, még pedig jóság és rosszóság tekintetéből és hogy ebben mindnyájan megegyeznek; holott arra nézve, hogy miben áll a cselekvények jó vagy rossz volta, egész az ellentétekig különböznek a vélemények. Ez ugyan kevésbé tudósan, de annál értelmesebben hangzott és természetesebben vezetett volna értekezőnk ime kérdéseire: „Milyen alakban jelentkeznek „a dolog“ (micsoda dolog?) „természete szerint (a vizsgált jelenségek sajátóságának megfelelőleg) a kérdéses elvek?“ „Mit fejeznek ki ez“ (olv. azok az) »elvek, vagy mit akarnak általánosságban kifejezni? Mire céloz az ethikai ítézés? Mily alap motívum határozza meg annak“ (olv. „az“) „irányát? Miben nyer ez“ (mi?) „adaequat kifejezést, vagy mely alak felel meg annak a vezető motívumnak?“ (Vonzó vagy hajtó „motívum“-ot tudok képzelni, de „vezetőt“ se-hogy sem, valamint azt sem értem, miképp „felelhet meg“ alak, motívum-nak?)

Mindezen kérdések ellen, eltekintve a stylaris hibáktól jelesen a verbositástól*), nincs kifogásom; hanem meglep az, hogy jóllehet „methodikai tekintetből alapvető jelentőséget tulajdonít“ nekik értekezőnk s azt mondja, hogy elintézésök módja határozza meg a tudományos munkásság álláspont-

*) Vonatkozással az ismeretes adagiumra mondhatni: *Verba praeter necessitatem non sunt multiplicanda*.

ját,“ még sem felel reájok, hanem a fennebb idézett „Első kérdés-“re tér vissza s azt is másképp „formulázza“ t. i. imígy: „A tudományoknak, melyik osztályához tartozik az ethika?“

A kérdést elhamarkodottnak látom. Szerzőnk aligha nem azt a német közmondást: „*Umgekehrt ist auch gefahren*“ kereste ki „vezető motivum-“ul. Az eddigi methodisták azt tartották, hogy a tudománynak elsöben is elveit és állitmányait kell szemlére fogni, belölök következtetni a jellemére és itélni meg, melyik „osztályhoz tartozik,“ az új „methologia“ ellenben hegyére akarja állítani a gúlát, s a nemiesből hozza ki a fajiaszt. Csak hogy ezt az eljárást *deductionnak* és nem *inductionnak* nevezik, holott írónk az utöbbi hívének vallja magát. „Hisz' az is vagyok,“ veti talán ellenem, „olvassa csak tovább: „Mily helyet jelölnek ki számára tárgyaainak természete s az ethikai itéletnek sajátnemü tendentiája. . . .?“ Lám, hogy tárgyaiból következtetek a tudományra. « A Rebekától ámitott Izsákként: »a szó a Jákob szava« az igaz, »de a kezek az Ézsau kezei!« Az igazi *inductio* a tárgyaknak egyenkénti vizsgálata nyomán átalánosít, Sz. — pedig, — ismét német szójárással élve — *in Pausch und Bogen* markolja fel, összeségekböl jellemez és itélete csak annyit mond, hogy »a tudományt a tartalma jellemzi,« a mire nem sokat építhetni, valamint az adott osztályozás ellen is, hogy »A tudományszakok kétfélék: egy részök *descriptiv* és *explicativ*, más részök *normativ*« nem egy kifogást lehetne tenni.

De mielőtt ezekre mennénk, hadd számoljak, mit tanultam ki mellesleg abból az osztályozásból? — *Elsöben* azt, hogy értekező nagyon szereti az idegenszerü szökat, a milyenekre minden lépten bukkanunk a könyvében. Purista éppen nem vagyok, de azt tartom, hogy magyar olvasó megérténé magukra is, ezeket: »leiró« és »magyarázó.« A mi *normativ*-ot illeti, maga az sz. is szükségesnek látja lefordítani itt és másutt így: »bizonyos szabályzó elveket állapítá,« — »parancsoló,« — »kötelezettséget, tartozást kifejező« stb. Ezekből aztán megtanultam, másodszer azt is, hogy mit akar érteni sz. a *normativ*, állitólagos műszó alatt.

A dologra szállva, ki kell jelentenem, hogy a tudományoknak idézett osztályozásában nem érthetek egyet az íróval. A tudományok egyetemi négy karán végig tekintve, édes keveset lelek, a mely csupán és kirekesztöleg „*descriptiv*“ és „*explicativ*“ akár csupán és kirekesztöleg „*normativ*,“ vagy más szavakkal: vagy csak *theoreticai* vagy csak *practicai* lenne. Következésképpen még kevésbé irhatok alá annak a merész

— az angol „sweeping“ jobban kifejezné, ha le tudnám fordítani — állításnak, hogy „az egész kérdés jogosultsága, komoly tudományos discussionnak a lehetősége épen az érintett megkülönböztetésen alapul.“ Értek, pedig oly fontosnak, lényegesnek véli, hogy azokkal a szerencsétlenekkel, kik »azt a megkülönböztetést nem ismerik vagy el nem ismerik,« jörendin szóba sem áll, és csak annyit vet oda nekik, hogy alapos vizsgálat nélkül (esetleg néhány gúnyos észrevétellel) — napirendre térhetnek; « aztán hogy »vagy nem látják, vagy brevi manu kizárják a feladatoknak egész osztályát, a mely szorosabb kapcsolatba hozza az elméletet a gyakorlattal, a tudományt az élettel,« és azzal végzi, hogy ama »különböztetés elejtése . . . a szorosabb értelemben vett gyakorlati disciplínának kizárását involválná!«

Remek következtetés! Ha valaki csalogány csattogását hallva nem aggódik azon, hogy *Lusciola Luscinia* vagy *L. Philomela* szavát hallja-é, vajon kirekeszti-é azzal valamelyik fajt a természetrajzból vagy magából a természetből? — Így végez ért. a „tudatlanokkal.“

Rosszul mondtam, hogy »végez,« mert még nincs vége a megpirításnak. Szerzőnk, hogy még jobban kiténtesse a meg nem különböztetőknak vagy tudatlanságát vagy hanyagságát, példáit tartja szemök eleibe az érintett »gyakorlati disciplínáknak« és (tőle) »úgynevezett műtanoknak, melyek bizonyos elméleti működések helyes keresztülvitelének elveit állapítják meg és megadják a mértéket, mely különböző eljárás módoknak objectív megítéléséhez kívántatik.« Definitio-é ez? kérdezhetni. Ha az, bajos volna megmondani, melyiket jelenti, a teoriát-é vagy a praxist? Én est gyanitom, egyiket sem, hanem a „normativ“-ot, melyet példázolnak Sz. szerint a „logika és a paedagogia“ Itt megint óvást kell jelentenem, mert én ezekben is csak annyi parancsolót vagy szabályzót lelek, a mennyinél többet „más tudományokban“ értekező maga sem követel, t. i. hogy „a tudományos munkásságnak mintegy zárkövét képezi egy a műtan fogalma alá vonható, alkalmazott rész“ (tehát nem az egész) mely . . . gyakorlati feladatokat old meg és az elméleti munkásság normativ határozatokban culminál.“ (Annyi, mintha azt mondaná, hogy a *theoria* a *praxisban*, a *pathologia* a *therapid* ban, a növényélettan a kertészkedésben culminál). Úgy a „társadalmi tudományokról“ sem meri kimondani, hogy egészben véve ebbe vagy amabba a rovatba tartoznának, hanem csak, hogy „egyes ágaikban olyan problémák merülnek fel, melyek szükségképen normativ elvek kifejtéséhez vezetnek.“ Nem csoda hát, ha

még mind hiába várjuk a feleletet a régóta kitűzött kérdésre, hogy a megkülönböztetett tudományosintézetek melyikébe tartozik az ethica?"

Úgy képezem írónkat, mint egy mosakodni készülő valakit, a ki, mielőtt a mosdóhoz kezdené, azon tűnődne jó darabig, vajon a vize kemény-e vagy lágy? megvan-e kellő mérséklete? szappana fagygyuval, zsiradékkal, pálmá-, mondó- vagy faolajjal készült-e s szillárd állománya szikós-e vagy hamusó? A feleletet az hátráltatja, hogy még előbb a német szomszédhoz kell tanácskérni menni. És kihez fordulhatna a „*normativ* elvek“ sürgetője méltóbban, mint a *categoricus imperativus* osztó felállításához? Úgy is tesz, de nem egyenesen, hanem a „methodologiai vizsgálat“ némi előttem ismeretlen fogása szerint *Schopenhauer* tárgyfordító látócsövén által nézet bé a *Kant*-féle philosophia ege mélységeibe. — „*Schopenhauer*“ — olvassuk — „*Kant* azon állításában, hogy az ethikában tárgyalandó törvények tartozást vagy kötelezettséget fejeznek ki, hogy erkölcsi szabályok az emberi törekvésnek bizonyos irányokat szabnak elő s ennél fogva a *normativ* elvek osztályába tartoznak, petitio principii lát.“ Igazolatlanak nyilvánítja . . . , hogy szoros értelemben *erkölcsi* törvények léteznek s azt a meggyőződést fejezi ki, hogy az ethikában is be kell érni az adott viszonyoknak, a tényleg létezőnek, a tapasztalt eseményeknek magyarázatával.“ De vissza van a támadás vágva, elsőben azzal, hogy *Schopenhauer* érvei a tudományos bizonyítás terén nem kielégítőek.“ (Punctum).

Másodszor azzal, hogy *Schleiermacher* és *Herbart* is elemezték *Kant* tanait, de nem mentek olyan messze benne, mint *Schopenhauer*; jelesen, hogy „a kötelezettség fogalmának feltétlen kizárására nem gondoltak.“ (Csak azt szeretném tudni, honnan tudja ért. hogy mit „gondoltak“ vagy nem gondoltak *Schleiermacher* és *Herbart*?)

A neves tekintélyekről meg nem nevezettekre térve át írunk, imígy folytatja: „A tudományos philosophia“ (lehet-e tudománytalan philosophiát csak gondolni is?) „nevezetesebb képviselői . . . jobbjára oly eredményekhez jutottak, melyek a *Schopenhauer* apodiktikus nyilatkozataitól lényegileg eltérnek vagy azokkal merőben ellenkeznek.“ Ennyiből áll a czáfolat, melynek ereje talán az „apodiktikus“ szóban rejlik. Csakhogy mondotta volna meg ért. hogy mit ért e szó alatt? Azt hiszem félreérti s mindenesetre rosszul alkalmazza. És ezek után, *quasi re bene gesta*, megkapjuk a régen várt feleletet következőképpen:

„A tapasztalati tényállás sokoldalú, részletszerű, lehetőleg exact

vizsgálatakból kiinduló (nem szellemes ötletek után induló) philosophiai kutatók; az óvatosan haladó kritikai empirismus és az u. n. positivismus kiváló képviselői; oly gondolkodók, kik a specialis kutatások anyagát synthetice feldolgozták és philosophiai szakokban a tudományos vizsgálódásnak itt (hol?) előbb nem méltatott módszereit nagy sikerrel alkalmazták, határozottan elismerték a *normativ* elvek jelentőségét az ethikában. A pontos tudományos kutatás képviselői oly feladatokat tűztek ki e téren, melyek az ethikát *normativ* tudománnyá teszik.“

Bármennyire resteltem, egyetlenegy szót sem hagytam ki idézetemből, mert jellemző mutatványa ért. stylusának. Azonegy dolog — empirica philosophia — háromszor és háromképpen van körülírva benne, a mi a szóbőségről főlebb mondott ítéletemet igazolja, valamint az idegen szavak hajhászása is szembetűnő, mert a 11 sorból álló helyben foglalt mindenemű szavaknak 10 % -ét teszik. Ahoz járul a zármondatok tulságos szeretete, melyeknek itt csak egy példáját látja a k. olvasó, de az 52 lapra terjedő értekezésben 180-ra megy a számuk. Igaz, hogy két jeles író példájával lehetne menteni, de közülök az egyiknel az eszmék torlódása, a másikkal tulságos óvatosság okozza a közbevetések pazarlását s azokért az előnyökért imez értekezés írójának is örömet elengedném a zárjelek bőséget; de negyedik gyengéjét u. m. a szóread elleni vétségeit, mit helykimelésből nem részletezek, megbocsáthatatlanoknak tartom.

E kis kitérés után, felveszem újra ismertetésem fonalát. Ki levén mondva, hogy nem csak léteznek *normativ* elvek az ethikában, hanem hogy maga a tudomány egészen *normativ*, azzal, gondolom ki van mondva a szóban forgó elvek jelentősége is. Ha elbeszéli valaki, hogy a vasutom a waggonok láncolatát locomotiv húzza s ezt gőz hajtja, nemde elmondta azzal a gőz jelentőségét a vasútszerkezetben? Itt hát be is lehetne rekesztve az értekezés: ama hatalmason megállapított igazságot támogató érveket, azt vélnők többel szaporítani alig lehet. Jaj, de még csak a 12-dik (illetőleg a 10-dik) lapnál vagyunk s ennyivel, szókfoglalóul, eléállani nem illenék. Se baj! A gondolatszaporításnak, érzem magamon jól, van határa, de a szószaporításnak nincs s nekem ezentul a lesz feladatom, hogy a szaporítás utóbbi neméről értesitsem olvasómat lehető rövidséggel.

Az idézett passusban, mely a *normativ* elvek diadalát hirdeti, meg van már szerényen pendítve az az eszme, mely hova tovább hangosabban szól s utoljára elárulja. hogy az a bizonyos „methodologiai vizsgálat“ mely az ethikát tespedéséből lábra állítja, nem más mint a positiv philo-

sophia rendszere és valóban *Comte* is az, a kit mindjárt az eddigiek után tanunak hív a *normatív* elvek ügyében értek. ; jóllehet azon kezdi, hogy „nem akar hivatkozni“ reá, mert igen messze ment, azt mondja, a megnyiben „a kötelesség fogalma erkölcsi jelentőségének hangsúlyozásánál épen-séggel a jog fogalmát és a jogok alapját támadja meg.“ Ezért a félig-meddig positivistá *Herbert Spencer*hez fordul, mint a ki „a helyes cselekvés szabályainak tudományos alapon való felállítását sürgeti az etikában.“ *H. Sp.* ez idő szerint hirneves bölcsező, de tanúsága nem bizonyít erősen ért. mellett, mert csak felteszi természetesen, hogy vannak szabályok az etikában, de sürgető állításában az a fő, hogy: „tudományo- alapra“ legyenek fektetve. Az utána következő tanu, *Herr Laas* vallo-mását csak németül idézem abban a reményben, hogy olvasóm jobban érti, mint én, a ki lefordítani nem bírnám: „*Und so bleiben wir dem Pflichtbegriff und und dem Du sollst verhaftet.* (P)“

Eddigelé alkalmasint egyetértett bölcsezőnk a tanuival, de most meg-hasonlás kezd mutatkozni köztök. Elmondatván *Stuart Mill*-el, hogy „a cél, melyhez az etikának vezetnie kell, a kötelességek alapos meg- ismerése és megérthetése,“ fennakad azon, hogy ugyancsak *Mill* más helyen „a gyakorlati működésre vonatkozó szabályokat és követelménye- ket, nem a tudomány, hanem a művészet területéhez vagy formáihoz úta- sitja“ Igazságtalan és háládátlan az angol philosophus irányában, mint kitetszik az értekezésbeli jegyzetben közlött eredeti szövegből, melyben egyenesen, ha más szavakkal is, az mondatik, hogy az ethika *normatív*- tan, és így indoklatik: „az erkölcsismerettan (*moral knowledge*) műszó (*terme*) alá szokás befoglalni oly vizsgálódást, melynek eredményeit nem jelentő (*indikatív*), hanem parancsoló (*imperatív*) módban fejezik ki; az a mit *kötelességismeretnek*, meg *practicus erkölctannak* hívnak. No már a parancsoló mód mesterséget (*art*)*) mint a tudománytól megkü- lömböztetett valamit, jellemez. A mi szabályokban, parancsolatokban nem pedig tényeket illető állításokban beszél, az mesterség és az ethika tulaj- donképpen az emberi természet és társaság tudományának megfelelő mes- terség része. Annálfogva az ethika módszere nem lehet más, mint a mes- terségé átalában.“ — Akárminek hívják az etikát, a fődolog éppen ért.

*) Ért. „művészet“-nek nevezi, nem gondolva meg, hogy „art“ angolban úgy mint francziában, „Kunst“ németben, két értelemben használtatik s a „mű- vészet“ csak aesthetikai jelentésöket: *fine art, beaux-arts, Schöne Kust*, tolmá- csolja.

„szempontjából“ az, hogy *normativ* legyen, és minthogy azt *St. Mill*, világosan elismeri, a tudomány és mesterség nevezetek felett csak *de lana caprina*-féle a vitatkozás. Midőn pedig ért. a „*praxis*“-t *elméleti munkás-ság*“-nak értelmezi, maga mond magának ellent, mert minden elmélet lényegesen *explicativ* s annál fogva az *ethika explicativ* és nem *normativ* tudomány lenne.

Szintigy bánik el két más pártolója. *Sigwart* és *Wundt* tanúságaival is. De osztozik ám velök abban a bámulatos állításban, hogy a *normativ* elvek „az akaratsnak szabnak törvényt.“ E szerint hát ennek: „*Ne lopj!*“ csak az az értelme volna, hogy „*Ne akarj lopni!*“ mire az ökörlopáson ért rumun azt mondá, hogy „nem akartam, uram, *dá m'ó pinsz dráku*“ (az ördög hajtott rá!) *Schopenhauer* meg azt, hogy „irányozhatjuk biz' akármennyit az akaratot, de a világrendet csak az akasztófa tartja fenn, különben felfalnók egymást.“ Ha a *methodologiai* vizsgálattal megférne az elemzés, kikutatta és átiátta volna ért., hogy az „*akaratot irányzó törvény*“ oly három szó, a mely „csodálkozik azon, hogy miképp került egymás társaságába“ *) és hogy *norma, szabály, parancs, törvény* különböző négy fogalom; de neki, mint látszik, nem kenyere az elemzés sem a fogalomnevek gondos válogatása, szabatos, következetes használata, és egész bátorsággal kimondja az imént nevezett bölcsele után, hogy „az *ethika* nem csak *normativ* tudomány, hanem épenséggel az eredeti *normativ* tudomány“ s azt is hozzá toldja, hogy a *normativ* tudományok typusa.

Az imént érintett „eredetiség“-et meg kell magyaráznom, mert az ügynek egy új oldalát tárja fel. *Wundt*, a ki *logikát* is, *ethikát* is irt, amazt *normativ* tudománynak állítja, éppen úgy, mint emezt; csak hogy a tartozásnak (*Sollen*) szerinte nem az a jelentése van az egyikben, a mi a másikban. A különbséget így adja elé: „Az *ethikában* a tartozás indokai a rólok való elmélkedés tárgyaiban honolnak közvetlenül; a *logikában* csak akkor keletkezik a tartozás fogalma, midőn az eljárás, melyet (a *logika*) a tárgyak vizsgálatakor alkalmaz, értékcseles alá esik, tehát erkölcsi szempontból tekintetik. Tehát a *norma* fogalma utolsó forrása az erkölcsiség (*das Sittliche*) és az *ethika az eredeti normatudomány*.“ (*Wundt Ethik.* pag. 6. sg.) Tessék ott megolvasni, talán jobban megértik, mint az én gyarló fordításomból, melyet az is nehezített, hogy vagy

*) Des mots étonnés de se trouver ensemble.

a leíró vagy a szedő hibát ejtett az eredeti szöveg idézetében, mit nem volt módom kiigazítani. Elég a hozzá, hogy néhány lapnyi szószaporítás után megkapjuk a végeredményt: „a logika szintoly *normatív* tudomány, mint az ethika.“

Nem alkalmazom reá a Horatiusi: „*sed nunc non erat his locus*“ intést, de nem is bírok lelni egy mozzanatot is, mely a *normatív* elvek ügyét elébb segítné s az ethikabeli jelentségöket nem hogy kimagyarázná, de csak világosítná is. Sőt az, a mi következik, visszalépés színét viseli, midőn itt veszi elé, a mit „methodologiai vizsgálatai“-nak mindjárt elején kell vala tárgyalnia, de még most is csaknem „fölösleges“-nek tart, t. i. azt a kérdést: „Első rendben mit értünk általában a *moral* név alatt?“ — Meg is felel reá, lássuk mi módon?

Előbb azonban igazságot kell kiszolgáltatom a részben, hogy itt egy pár lapon át szünetel egy keveset az *eclectica chrestomathia*, a mi — mondhatni — legnagyobb részét teszi a szóba vett értekezésnek, melyet olvasva alig menekülhetünk a tekintélyekre való örökös hivatkozás elől. Itt érték legtöbbnyire maga nevében, maga gondolkodását tolmácsolva és maga stylusában beszél. Mi eredménynyel, majd a végén fog eldűlni.

A tárgyalás kirekesztéssel, mondjuk, mellőzéssel kezdődik. — „Az ethikai fogalmak és a megfelelő kifejezések eredetének vagy fejlődésének tűzetes vizsgálata nem tartozik jelen feladatunk keretébe,“ olvasom megütközéssel, mert itt módszerei ellentétben leledzem értekezönkkel. Kétségtelen és tudvalevő igazság, melyet maga érték is sok keringő szóval elismer, hogy minden felsőbb fogalom más alsóbbakán épül. Éppen azért hát bármely fogalom teljes ismertetésére nélkülözhetetlen eszköz, a körébe (*sphaerájába*) tartozó alapfogalmakból való „eredetének“ és „fejlődésének“ kimutatása. Az első mellőzést tehát nem helyeselhetem. Az „elsőt“ mondom, mert nyomba jön utána a második: („A kérdéses fogalom: a *moral* neve alá vett jelenségek tárgyalásában) a tudományos elmélet nem szoritkozhatik egy távol mult“ (kor) „fejletlenebb nyelvének eszközeire, hanem a magosabb fejlettségű gondolkodásnak fogalmi anyagát s a moggazdagodott nyelv eszközeit használja fel.“

E szerint a fogalom tárgyalásából a történelme ki van — méltatlanul — rekesztve!

Harmadik mellőzés: „... itt nem szabatos definitio, nem metaphisikai nézetből induló értelmezés forog szóban, hanem a szellemi élet azon tényeinek felmutatása, melyeket az a név általánosabb (a gyakor-

lati élet általán elfogadott) értelmében jelöl.“ Ha a ritkítottam szavakat az iménti mellőzésben mondottakkal összevetjük, azt kell kihozunk, hogy a mi „magasabb fejlettségű korunk“-beli munkásnak érvényesebb szava van a *moral* fogalma meghatározásában, mint a „fejtlenebb“ időszakbeli Aristotelesnek. Továbbá, hogy a „munkaszünetelést“ (strike) is egész terjedelmében bé kell vennünk az erkölcsi fogalmak, a *normatív* elvek sorába. Még azt is jegyezzük meg, hogy a fogalom tárgyalásából a *definiitio*ja is ki van rekesztve és így épülve megérkezünk a negyedik, mindeniknél bámulatosabb, mellőzéshez, mellyel végre megvásároljuk a régen várt feleletet: „Nem az itt a kérdés mit vagy kit nevezünk *moralis*nak, erkölcsösnek, erényesnek . . . Nem az ilyen értelemben használt abstract kifejezések, pl. erkölcsösség, moralitás, erényesség jelentése forog szóban, hanem — itt jön a medve — arról van itt szó, a mire vonatkozólag bizonyos (erkölcsi) tulajdonságokat elismerünk vagy megtagadunk.“ (A ritkítás az enyém.)

Tekintsünk vissza: értek. a felvetett kérdésre feleletül elsőben „a szellemi élet jelenségeit“ ígérte, — melyek azok? nem tudjuk. Azután egy magasabb fejlettségű kor szülte nevet, — nem hallottuk. Továbbat, tények kimutatását, — nem látjuk. A mit végül ad, összeállítom a kérdéssel, hogy lássuk mit kaptunk kárpótlásul: K. „Mit értünk a *moral* név alatt?“ — F. „azt, a mire vonatkozólag bizonyos erkölcsi tulajdonokat elismerünk vagy megtagadunk.“ Lehet-é egyebet mondani rá, mint ezt: „Nesze semmi fogd meg jól!“?

Ért. azt mondja, hogy lehet és a következő módon ad, mint Shakespeare szerint a költő, helyiséget és alakot a levegői semminek: *) „Mikor azt mondjuk, hogy a *moral* ezt vagy azt megkívánja, . . . itélünk “

„Az erkölcs ítélet helyeslést vagy rosszalást fejez ki: . . . emberi törekvések, jellemi tulajdonságok vagy gyakorlati elvek becsére vonatkozó határozatot tartalmaz, és így bizonyos követelményeknek a teljesítését vagy nem teljesítését méltatja. A határozatok általában valamely *követelmény* vagy szabály elfogadásával illetőleg egy *eszmény* elismerésével vannak kapcsolatban.“

„Midőn helyeslünk és rosszalunk, az emberi törekvések becsére illetőleg egy valószínű célra való tekintettel tesszük. Midőn pedig ilyen mértéket vagy célt ismerünk el, már *normát* fogadunk el.“

*) . . as imagination bodies forth The forms of things unknown, the poet's eye Turns them to shapes and gives to airy nothing A local habitation and a name. *Midsum*. V. 14.

„A *moral* az erkölcsi életben sinormértékül szolgáló, az erkölcsi ítélésben tényleg érvényesített, elvek öszlete. . . Szóval bizonyos gyakorlati elvek vagy *követelmények* rendszere.“ Ezt különféle szóvaltozatokban fülünkbe rágván, végre megkapjuk az óhajtott értelmezést, (mert csak az akar biz' a lenni, ha tiltakozott is ellene ért.) hogy „a *moral* lényegileg bizonyos *normák* rendszere.“ És egy néhány sorral odébb: „Az *ethika*, mint a *moral* elmélete, bizonyos *normák* elméletének és így *normatív* tudománynak tekintendő!“

Hogy ötleteknek karikában forgó ilyen sora, melynek minden ize megint csak oda kerül vissza, a honnan elindult, a főlebb állítottam semmit valamivé birja tenni, nem hiszem, sőt merem reményleni, hogy a k. olvasó sem. Ezt a zavart *sorítést* egy pár példa jobban illusztrálja, mint tűzetes, de unalmas elemzés birná. Megakarom pl. bizonyítani, hogy a fényspectrumban a vörös szín a fő és uralkodó és imígy érvelek: „A sárga a narancsszínen át a vörösbe megy: másfelől a kék a violaszínen át megint a vörösbe, a sárga és kék vegyülve a zöldet adják, ennek pedig a vörös a pót(*complémentaire*) színe. Mindenképp csak a vöröshöz érkezőnk; tehát stb.“ — A másik példával rövidebben végzünk: „A sódarevés ivást okoz; az ivás szomjat olt; tehát a sódar szomjat olt.“ q. e. d. Szolgálhatnék egy harmadikkal is, de parodiának elég. Csak annyit jegyzek meg, hogy a „visszalépés“ kifejezést igazolja az a tény, hogy a 31. lapon szórul szóra az áll a már ismeretes kérdésre hosszasan és sok tanu vallatásával készített felelet gyanánt, a mi már a 16. lapon ki volt mondva: t. i. „az *ethika normatív* tudomány.“ *Normatív* tudománynak *normatív*, azaz ért. szerint kötelező, parancsoló állitmányokból kell állani. Ezt írónk helyesen következteti s hogy kimutassa, hajtó vadászatot tart mind a philosophiai rendszerek, mind a theologiai *moral* erdejében a nemes vad, a *normatív* elemek felfedése végett. Helyeslem; csak azt sajnálom, hogy a fogalmak történelmét itt is mellőzi, és támogató tekintélyeit, csupán magas fejlettségű körünkben keresi és leli, holott az a „távol mult, fejletlenebb kor“ is bőv anyagot szolgáltatott volna érvei gyámolítására. Magam is hozzájárulok bizonyágtételemmel, a mennyiben, megvallom, *ethikai* összeményről (systema) csupán csak háromról van tudomásom, hogy a „*normatív*“ elem, a kötelezés és kötelezettség eszméje ki volna belőlök küszöbölve. Kevés, az igaz, annyi ellenébe, de miután az illető művektől nincs megtagadva az *ethika* név, világosan következik, hogy a „*normatív*“ elvek, mint

olyanok, nem lényeges alkatrészei annak a tudománynak. Lényeges ellenben a *descriptiv* és *explicativ* elem. Az ethika ugyanis az emberi élet czélját, az egykori nevezet szerint, a *summum bonumot* az emberi cselekvények becsértékét — ért. elismerése szerint is — keresi, kutatja, vizsgálja; az erkölcsi ítélet „helyesel vagy rosszal,“ — ismét ért. szerint — az erényes tett vonz, lelkesít, tüzel; a gonoszság undorít, borzaszt: mindezekbe csak erőltetve, sophismával, paralogismussal lehet a kötelezés, a parancsolás, a kényszer eszméjét belétuknálni. Mindnyájan felteszik ellenben a szabad akaratot, melytől az „átkozott kötelesség“ (*verfluchte Schuldigkeit*) a létjogot is megtagadja; mely alatt azonban nem a „*liberum arbitrium*“-ot, a Buridán symbolikus meséjével nevetségessé tett „szabad választás“-t értem, hanem cselekedeteink benső, első és végső okát, az igazán eredeti, őt okot, az okok typusát, melynek minden empiricus ok csak *projectioja*, éppen, mint látásunk tárgyai az űrben szemidegeink mozgása *projectiói*. Az ethica műnyelve maga elutasítja a kötelezés és kötelezettség kényszer színezetét: midőn „*perfecta*“ és „*imperfecta obligatio*“-t különböztetvén meg, a kényszerítő kötelesség fogalmát a jog területére szorítja s a tulajdonképpi erkölcsstanban csak az utóbbit, a „tökélytelen kötelezést“ ismeri.

Legtetemesebb bökkenő az erkölcsi elvek parancsoló jellemére nézve az, hogy cselekvő (e helyt parancsoló) alanyról a tudománynak csupán csak egy szerkezetében a theologiai zsidó, pogány vagy keresztény morálban lehet szó. A philosophiai *legnormatívabb* elvű ethikákban nincs sehol a ki vagy a mi parancsolja vagy csak kötelezzen rá, hogy ezt vagy amazt kell cselekedni. Sem a törvény betűit, sem *Kant* „*Vernunft*“-ja vagy *Comte* „*humanité*“-ja személytelen fogalmait parancsolóknak nem nézhetni, nem tarthatni.

Ért. úgy akar segíteni ezen a nehézségen, hogy a parancsoló valakit vagy valamit „*norma agendi*“-vé módosítja és csak irányt szab vele az akaratnak, a mi persze, hogy egyezik a norma eredeti értelmével, de hajba van ám az értekezés más nyilatkozataival, melyek a „*normativ* elvek“-nek lényegesen „*kötelező, követelő*, csaknem mindig imperatív alakban kifejezett jellemet tulajdonítanak. A „*norma agendi*“ fogalmának a *kötelezés, kötelezettség, tartozás* fogalmi — corollariumai,“ a mit ha úgy ért, hogy szoros és elválhatatlan kapcsolatban vannak vele, egyenesen tagadnom kell, mert az „irány szabás“ fogalma számtalanszor a csupa útasítás eszméjével jár együtt. A válaszütra állított pózna út-

mutató karja nem parancsolja az útasnak, hogy erre vagy arra menjen, hanem csak értesíti az irányról. Az országgyűlési képviselőt sem kötelezi a mandátuma, hogy így vagy amúgy szavazzon, mint kötelezte korábban a megyei utasítás, sőt a pártfegyelem sem kibontakozhatatlan nyűg s ha egy s más képviselő meggyőződése, lelkiismerete sugallatára olykor leveti, tettét csak pártja hárhoztatja, holott az elfogulatlan közvélemény nem rosszalja. A párbaj igazolására is elég gyarló érti az, hogy a „becsület parancsolja!“ Szószármaztatás rendén nem különben ki lehet mutatni, hogy a „*normativ*“ szónak nincs parancsoló jelentése, mint ért. véli, midőn a normatív elveket, „követelést kifejezők“-nek állítja. *Norma* eredetileg zsinormértéket, aztán szegletmérőt jelent; mind a kettő eszköz, az eszköz pedig szolgál, nem parancsol. Mindezeknél fogva, sem megbizonyítva nem látom, sem meg nem engedhetem, hogy a „*moral*“, lényegében . . . *követelmények* rendszere és ha a követelés szokásos kifejezése (az imperatív alak) történetesen elmarad . . . eszmények rendszere, melyek célokat vagy (!) feladatokat tűznek ki . . . és így implicite követelményt vagy normát állítanak fel.“ Ért. pedig itt is és egész cikkében szilárdul ragaszkodik ahhoz és véget nem érő változatokban ismétli, hogy „*norma* = követelmény.“ Érvélesei folytán újra visszatér arra az állítására, hogy a logika is *normativ* azaz, szerinte, követelő és parancsoló tudomány és ezúttal az aesthetikát is belévonja a párhuzamba. Amarra már megtettem főlebb a jegyzésemet s az utóbbira nézve hasonlóképp tiltakozom. Apollót, mint Parnassus őrét tisztelem, de valamint Kisfaludy S. „a rokkát forgató Herculest nevette“ s „a fegyvert zörgető Minervát nem szerette,“ én sem óhajtom s méltóságán alul valónak tartom, hogy Apolló iskola-, akár munkamesternek (*Werkmeister*) álljon. Az aesthetika retrospectív és elméleti, vagy hogy ért. szavával éljek: „*descriptiv* és *explicativ*“ tudomány és ne akarja reá parancsolni a költőre, hogy miképp írjon epost, regényt vagy tragoediát, se a képiróra, hogy miképp fessen, a szobrászra, hogy miképp faragjan, a zenészre, hogy miképp componáljon. Jól tudom én, hogy mindezeket széltiben megkísértették és kísértik, de tudom azt is, hogy eredményei több hasonló közt a szépirodalomban az irány (*Tendenz*) regény, a naturalismus, decadentismus, impressionalismus; a képzőművészetben az „akademikus“ jelzőszónak csaknem gunynévvé aljasodása; a zenészetben a Wagnerismus.

Visszatérve főtárgyunkhoz, a „*normativ* elvek etikai jelentőségé“-

hez, azt a meggyőződésemet kell általában nyilvánítanom, hogy a ki abban a tudományban a kötelezés, parancsolás, kényszer eszméjét emeli vezér-elvvé, tudtán kívül ezeket mivel: az erkölcsant az akarat az önkéntesség magasztos eszményvilágából a föld porába lehuzza; az erényhóst rabszolgává, az erkölcsi érdek ősztönözte munkást robotoló jobbágygyá, a honszeretettől, nemes dicsvágytól lelkesített hadserget Xerxes ostorhajtotta népcsordájává akarja tenni, a szabad állami polgárt zsarnok-iga alá téríteni igyekszik.

És miután, a mint hiszem; értekező nézetei s a magaméi közti különbséget illetőleg ellentétet meglehetősen kitisztáztam, felhatalmazhatom sőt kérem is a k. olvasót, hogy válassza a jobbakat közölök.

Brassai S.

KOLOZSVÁR KÖZGAZDASÁGI MULTJA ÉS JELENE.

Irta *Dr. Békésy Károly*, egyetemi magántanár. — Ára füzve 50 kr.
Kolozsvár, 1889. 8-r. 73. 1.

Dr. Békésy Károly rövid munkája egy pár kellemes, de bizonyos tekintetben elszomorító órát szerez mindazoknak, kik elolvassák. Kolozsvár történetének kiragadott, tanulságos darabja ez. Címének minden sorában megfelel, s minthogy a politikai és társadalmi viszonyok számbavételével készült, Kolozsvár történetének is rövid áttekintését adja.

Az első képet szerzőnk Gromo András olasz testőr ezredestől veszi, ki a florenczi udvarhoz tett s 1564-ről szóló jelentésében Kolozsvár városát nagy és gazdag kereskedő városnak, az egész ország kulcsának írja és tekinti. Azután kijelenti, hogy Kolozsvár története egy a magyar ipar történetével. De Kolozsvárnak története, mint egykor kizárólag iparos és kereskedő városnak történelme két, más okból is különös figyelmet érdemel. Egyik az, hogy czáfolata rejlik benne azon elterjedt hitnek, mely szerint az erdélyi részekben csak a szász városok s főként Szeben és Brassó voltak volna a kultura zászlóvivői s az iparos tevékenység főhelyei. A másik pedig az, hogy e város lakosságának nagy többsége Kolozsvár iparának legszebb virágzása alatt is ép az iparosok között magyar volt, a mint azt magyar neveik és számos kebli határozataiknak, legrégebb czéhszabályaiknak magyar szövege világosan bizonyítja. A kisebbség e városban egykor kétségtelenül szász volt, mely benső ügyekben sokszor villongásban élt a magyarsággal, de, a mi szintén feljegyzésre méltó volna, a hazafiság felett meghasonlásban sohasem voltak, hanem a kisebbség követte a magyar többség szellemét.

A második fejezet Kolozsvár keletkezésének vázlatát, kiváltságainak széles körét, iparos életének virágzását és végül ama sulyos csapásokat rajzolja, melyek a hanyatlás előidézői voltak. A kiváltságok jelentőségét néhány példa világosítja meg legjobban. A város minden jóváhagyás nélkül szabadon választotta főbiráját, polgármesterét, összes tisztviselőit. Törvénykezési tekintetben polgárai „semmiféle, sem a nádor, sem az ország

egyik törvénytevő bírása által tartandó gyűlésre megjelenni nem tartoztak,“ hanem ha valakinek ellenök keresete volt, az ő bírájok előtt lett abban ítéllettel.“ Kolozsvár különös pallosjoggal is fel volt ruházva. Sajat örökösödési törvényt alkotott; tetszése szerint rendezte polgárainak magánjogi viszonyait. Pld. 1551-ben a város atyái ilyet határoznak: azon nősületlen ifjaknak, kik boltokban árulnak, de örökségük nincs, boltjukat a bíró zárassa be s addig tartsa bezárva, míg nősülnek s örökséget szereznek. 1537-ből pedig a következő rendelet maradt fenn: „Valakik városi feleink és lakos társaink közül feleség nélkül avagy nőtlenül élnének, azoknak megízenjék, hogy hushagyó keddig megházasodjanak; ha művelik jó, ha nem, tehát mindgyárást minden késedelem nélkül a város könyvében kiirattassanak és fejeknek s minden javaknak elvesztése alatt e városban ne kereskedhessenek.“

Csak polgárok szerezhettek a városban birtokot. A nemesek kötelesek voltak lemondani nemességükről, ha birtokot akartak szerezni.

Idegenek csak a négy országos vásár alkalmával hozhattak be árucikkeket. Czéhon kívül senki sem üzhettett semmiféle ipart. A kolozsvári polgároknak bárhol az országban teljes szabadságukban állott mindent árulni és venni; sehol tőlük semmiféle vámot nem volt szabad szedni. Sőt, hogy a feldolgozásra alkalmas anyaggal el legyenek látva, némely nyers anyag összevásárlására az egész országrészen kizárólagos jogot nyertek. Izabella királyné kiváltságot adott, hogy „az Erdély körül lakó s oda bejáró nemzetek, minők a magyarországiak, görögök, oláhok s mások, a kik az országba árukat hoznak, Kolozsvár városában, mint főkereskedő városban, mindenkor letenni tartozzanak, máshová el ne vihessék, vagy kolozsvári polgárokon kívül másoknak el ne adhassák, kivévén az évenként négyszer tartandó sokadalmakban: az erdélyieknek pedig régi szokásuk szerint megfizetvén a harminczadot — áruikat bárhonnán mindig behozni szabad legyen.“

Élvezte Kolozsvár a pénzverés jogát is. 1446-ban volt már pénzverő háza.

Kolozsvár polgársága e kiváltságokat a királyok és fejedelmek iránt tanusított hűsége és áldozatkészségeért nyerte. Egyébiránt nemcsak az ipar terén, hanem az ország és a város védelme körül, kifejtett vitézsége által is kitüntette magát. Válik ki kebeléből számos tanult ember, kiket a fejedelmek bíróságoknál, külföldi követségeknél is alkalmaznak. A szellemi élet iránt mindig tanusit fogékonytságot. A magyar földön a legrégibb,

ma is fennálló nyomdát Kolozsvárrt állítja föl Heltai. Ebben 1580—1599-45 magyar könyv látott napvilágot.

A reformatio korszakában a város lakói a lelkiismereti ügyekben szabadelvűek. Boszorkányságrt senkit sem ítélnék el.

Kolozsvár iparának kiterjedt és híres voltát a XV—XVI. században igazolják külföldi összeköttetések, a mesterek száma s az a körülmény, hogy fejedelmeink arany és ezüst edényeiket, ajándék tárgyaikat kolozsvári iparosokkal készíttetik. Kolozsvárrt 1455—1660-ig 400 arany-ezüst-műves nevét lehet kimutatni.

De egyéb mesterségekben is kitűntek a kolozsváriak. A hadi felszerelések előállításánál, várak erősítésénél, paloták építésénél, díszítésénél a Bethlenek és Rákócziak idejében mindenütt megtaláljuk a kolozsvári iparosokat. A XIV. században Kolozsvári Márton és György, mint híres szobrászok szerepelnek. Jakab Elek szerint: „Történelmileg igazolva van, hogy Kolozsvár polgárainak egyfelől a levantei kereskedés keletre, másfelől az északi Danzigig, délre Velenczéig kezében levén: vállalkozó szellemök, munkaszeretetök és takarékoságuk a nemzeti királyok és fejedelmek alatt őket a jóllét oly magas fokára emelte, hogy a város joggal neveztetett „Kincses Kolozsvárnak.“

Azonban a XVII. század közepétől fogva oly csapások érték Kolozsvár városát, melyek iparát, kereskedelmét megsemmisíték s a munka és szorgalom által teremtett jólét, gazdaság visszatértét meggátolták egész korunkig.

Csak a XVIII. század elején szenvedett zsarolások, pusztítások és elemi csapások értéke egy millió frtra tehető oly időszakban, midőn a város elvesztette már önállóságát, mivel 1664 óta végvárrá lett; az idegen őrség telhetetlen volt; az őrizet fejében nagy összeg pénzt. terményt és sok munkaerőt kellett szolgáltatniok a várerődítéshez. Ez időtől fogva az országot ért ellenséges támadások első sorban Kolozsvár városát sújtolák, mivel gazdag prédul kínálkozott.

Járványos betegségek a lakosság számát, nagy tüzvészek a polgárság vagyonát emészték meg. A nyugtalan és bizonytalan élet miatt kereskedelem és ipar megszűnik. Kolozsvár a XVIII. században már szegény. Az iparosok csak a város számára dolgoznak csekély kivétellel, s a legszükségesebb iparcikkek előállítására szorítkoznak. Idegen kereskedők, iparosok tolakodnak a polgárok közé s a hajdanában önállóan, saját tőkéje és munkaereje által termelő iparos városból, hivatalnok város lesz a XIX. században.

Csak elszomorodással gondolhatunk városunk fejlődésének ezen képeére, melynek megváltozását jobb időktől, a munkaczeretet és takarékos-ság erényének megerősödésétől várhatjuk.

Az elszomorító körülmények között mégis van egy vigasztaló mozzanat. Kolozsvár mindig hű maradt magyarságához s a szellemi életnek ma is gócpontja.

A harmadik fejezet Kolozsvár lakosságának szaporodását s gazdasági életének figyelemre méltóbb jelenségeit vázolja.

A lakosság 1785 óta megháromszorozódott. A mezőgazdaság jelenségei között figyelemre méltó a multban a közös földbirtok. A város határ eredetileg az iparos-polgárság közös birtoka volt. Választott férfiak jelölték ki a helyet és területet, hol az egyes polgárok szántathattak. A XVII. század vége felé kezdenek egyesek egyéni tulajdont szerezni a határon. A szénafű közös maradt a XVIII. század második feléig. Évenként, meghatározott időben, fűosztók jelölték meg a kaszálókat.

A művelési módszert illetőleg Kolozsvárt ősidőktől fogva a hármas forduló volt szokásban, hatósági intézkedés nélkül. A XVII. században kezdik megszabni a fordulók területét. 1802-ben a kormánysszék felosztotta a határt kajántói, szopori és feleki fordulóra azon tilalom kíséretében, hogy a nyomásnak hagyott területen földet senki se szántson, be ne vessen a község beleegyezése nélkül. E rendszer sokáig maradt érvényben, de ma már nem ragaszkodik hozzá a lakosság. A kimerült föld termő erejét trágyával pótolván, mindenki használhatja földjét természet szerint. Egyébiránt a kolozsvári őstermelés a haladás útján van. Valóságos verseny foly külvárosi népünk kebelében a termények korai és nagy mennyiségű előállítására körül. — Különös lendületet nyert újabb időben a műkertészet. — A szőlőművelés azonban, a régmulthoz képest hanyatlóban van, valószínűleg azért, mivel a munkabér drága, a bor minősége gyenge s a közlekedési eszközök javulása következtében, az itteni művelési ár összegével jobb minőségű bort lehet beszerezni.

E fejezetet érdekes adatok zárják be a földbirtoknak, munkások béreinek, tisztviselők fizetésének különböző időszakbeli értékéről, nagyságáról, s a városi telkek árának rohamos emelkedéséről a mult század végétől maig, valamint az élelmi szerek és ruházat áráról.

A negyedik fejezet Kolozsvár iparának hanyatlását rajzolja, kimutatván a ezéhek, az önálló iparos mesterek, gyárak számának apadását, a lakosság gyarapodása mellett. — Az iparosok nagyobbreszt idegen ipar-

cikkek elárusítóivá lettek. Nagyobb műhelyekben is csak a helyi szükségletet elégítik ki, s ezeknek birtokosai sem árulnak el sem takarékos-ságot, sem vállalkozó szellemet. A hitelképesség gyenge lábon áll. Még mindig 7—8 százalékos kölcsönrel dolgoznak iparosaink, midőn az idegen iparcikkeket 3—4 perczentes tőkével állítják elé.

E körülmények följejtése után szerzőnk élénken sürgeti a várost, hogy az újabb időbeli kezdeményeket a szakiparoktatás terén, bármi áldozat árán is támogassa, a külföldi hasonnemű intézetekkel egy színvonalra emelje.

Az utolsó fejezetben Kolozsvár régi kereskedelmi összeköttetéseit látjuk összehasonlítva a jelenkorival. - A virágzás korában kereskedelmünk vonalai voltak: Konstantinápolytól Brassón, Kolozsváron keresztül Lengyelországba és Németországba a sokat emlegetett levantei vonal, továbbá Kolozsvárról Nándorfehérváron keresztül Velenczéig és végül kisebb mértékben Kolozsvárról Bécsnek. A belső fogalomra nézve úgy látszik, hogy Erdélynek, a török hódoltság keleti részének központja volt Kolozsvár.

Ezen összeköttetések ma már vagy teljesen megszűntek, vagy egy pár őstermelési cikkre szorultak, milyenek például a szarvasmarha kereskedés, veteményárulás.

Kolozsvár mindezek mellett emelkedik. Ennek egyik okát abban találja szerzőnk, hogy az állami adóhivatal „átlag 4 millió forintot ad ki Kolozsvártt és a várostól csak 270 ezer frt. állami adót vesz be. Minthogy pedig a kolozsvári iparkamara egész területének adója 3 millió 950 ezer frtot tesz, 7 megye, Erdély fele adózik a kolozsvári adóhivatal költségeinek fedezésére. Itt rejlik az élet forrása. Innen az állami paloták és a nagy számú hivatalnok szükséglete következtében a magánépítkezések. Itt a kolozsvári házbirtokosok, földmivelők, iparosok, keres-

Elismeréssel szól végül szerzőnk arról, hogy Kolozsvár sokat áldoz közmívelődési czélokra. 44 tanintézete közül csak 7 állami, a többi a város önmaga, a társadalom, ebben a felekezetek, testületek. magánosok tartják fenn. — Eljött az idő, hogy anyagi téren is törcke jék Kolozsvár lakossága vezérszerepre az erdélyi részekben.

Dr. Török István.

SZAKOSZTÁLYI ÉRTESEITŐ.

VII. szakülés 1889. november 16-án.

Elnökölt: *Dr. Szamosi János*, szakosztályi elnök. A szakülés tárgyai:

1. *Dr. Széchy Károly* szakosztály tag felolvasta: Kazinczy és Döbrentei, régi pör új adalékokkal cz. értekezését, mely az irodalom e két vezérférfia közt támadt viszály keletkezését, fázisait tünnette föl az eredeti forrásokból: jelesen Döbrentei naplójegyzeteiből merített újabb adatokkal. A felolvasást jelen füzetben megtalálja a szíves olvasó.

2. *Révész Ferencz* szakosztályi tag: Gritti Lajos szereplése Magyarországon cz. tanulmányát ismertette és olvasta föl részben a titkár. Az értekezés forrástanulmányok alapján domborítja ki a nagy eszelszövő férfi alakját, kinek a Ferdinánd és János király közti küzdelemben kiváló szerep jutott és drámai mozzanatokban gazdag pályájának tragikus végét Medgyes alatt egykori naplók és följegyzésekből merített adatokkal világítja meg. Ez értekezés közelebbről fog megjelenni.

A közönség mindkét felolvasást élénk tetszésnyilvánítással jutalmazta.

VIII. szakülés 1889. decz. 22-én.

Elnökölt: *Dr. Szamosi János* szakosztályi elnök. A szakülés tárgyai: Elnök felolvasta:

1. *Pór Antal* pozsonyi kanonok ujonnan választott szakosztályi tag: Csór Tamás, m. kir. főajtónálló, lipcsei és kőrösi főispán, csókakői, gesztési és óbudai várnagy (1330—1360) cz. tanulmányát, mely az egykori okmányok bő és gazdag felhasználásával rajzolja az Anjouk korában e kiváló szerepet játszott férfi emelkedését, hű szolgálatait a szicíliai trón miatt folytatott alkudozások, fordulatok következtében szükségessé vált olaszországi utak alatt.

A közönség élénk eljenzéssel fogadta a kiváló gonddal irt értekezést, mely kiadványunkban fog megjelenni.

2. *Moldován Gergely* szakosztályi tag bemutatja egy: A jó és rossz szellemek a román népnél cz. nagyobb tanulmányának bevezető részét, mely a román néphit világának, babonás nézeteinek alakulását festi a különböző népek felfogásának ecsetelésével. Egy pár babonás néphitet jellemez

A közönség élénk tetszéssel fogadta ez értekezést is.

* * *

Zárt üléseken tagokká választottak: *Pór Antal* pozsonyi kanonok és *Ürmösi Lajos* kolozsvári író.

Az Erdélyi Múzeum-Egylet bölcsélet-, nyelv- és történettudományi szakosztályának tagjai 1889-ben.

A tag neve	Lakhelye	F i z e t e t t						Megjegyzés
		1884-re	1885-re	1886-ra	1887-re	1888-ra	1889-re	
		frt	frt	frt	frt	frt	frt	
Adorján Miklós áll. kép. tan.	Csurgó	2	2	2	2	2	-	előfizető 1889 óta tag
Balási Dénes tanár	Téglás	2	2	2	2	2	-	
Baligó János dr. tanár	Szeged	2	2	3	3	3	-	
Bajai cisterci-rendi főgymn.	Baja	-	-	-	-	-	1.50	
5 Békéssy Károly dr.	Kolozsvár	-	-	-	-	-	-	
Bes-enyei József gimn. tanár	M.-Vásárhely	2	-	-	-	-	-	
Bod Péter áll. isk. igazgató	N. Szeben	-	-	-	2	2	-	
Bodó Ádám gimn. tanár	M.-Vásárhely	2	-	-	-	-	-	
Bodola László ref. gimn. tan.	Csurgó	2	2	2	2	2	-	
10 Boros Gábor dr. áll. főgimn tr.	N.-Szeben	2	2	2	2	2	-	
Bournáz Ernő gimn. tanár	Brassó	2	2	2	2	2	-	előfizető 1889 óta tag
Breán Kázmér gimn. tanár	Krassó-Lugos	2	-	-	-	-	-	
Czirbus Géza dr.	Kolozsvár	-	-	-	-	-	3	
Csák Lajos	Szilágy-Somlyó	-	-	-	-	-	-	
15 Cserei József piarista tanár	N.-Kanizsa	2	2	2	2	2	2	
Dévai főreálisk. önképzőkör	Déva	-	-	-	-	-	2	
De Gerando Antonina	Kolozsvár	-	-	-	-	-	3	
Endrei Árpád	Csurgó	-	-	-	-	-	2	
Fazakas József	Kolozsvár	3	3	3	3	3	3	
20 Farkas Róbert prem. tanár	Kassa	2	2	2	2	2	-	
Farnos Dezső tanár	N.-Enyed	2	2	2	2	2	-	
Ferenczi Alajos gr. gimn. tr.	Zenta	2	2	2	2	2	-	
Fogarasi Albert ref. gimn. tr.	N.-Enyed	2	2	2	2	2	2	
Fülöp Adorján er. gimn. tr.	Zenta	2	2	2	2	2	2	
25 Geréb Márton ref. gimn. tr.	Kolozsvár	3	3	3	3	3	3	
Gerecze Péter dr. reálisk. tr.	Pécs	2	2	2	2	2	-	
Gergely Sámuel tanár	Kolozsvár	3	3	3	3	3	3	
Görgei Arthur	Visegrád	-	2	2	2	2	2	
Gurnesevics Lajos	S.-A.-Ujhely	-	-	-	2	-	-	
30 Henning Rudolf	Déva	-	-	-	-	2	2	
Imre Lajos dr	H.-M.-Vásárhely	-	-	-	2	2	-	
Jánosi Péter	Sz.-Udvarhely	2	2	2	2	2	-	
Kapossy Lucián dr.	Pápa	-	-	-	-	2	2	
Köln Norbert	Szilágy-Somlyó	-	-	-	-	-	-	
35 Kassai premonti főgimn.	Kassa	-	-	-	-	-	2	
Keil Alajos dr. prem. tanár	Kassa	2	2	2	2	2	-	
Király Pál reálisk. tanár	Déva	-	-	-	-	-	-	
Zilahi Kiss Béla	Kolozsvár	-	-	-	-	-	-	
Kiss Sándor keresk. isk. ig.	Kolozsvár	3	3	3	3	3	3	
40 Kolozsvár városi polg. iskola	Kolozsvár	-	-	-	-	-	-	
Kondor József főgimn. tanár	Csurgó	2	2	2	2	-	-	
Kónya Ferencz ref. gimn. tr.	Miskolcz	2	2	2	2	2	-	
Körmöczy áll. főreáliskola	Körmöcz	-	-	-	-	-	2	

A tag neve	Lakhelye	Fizetett						Megjegyzés
		1884-re	1885-re	1886-ra	1887-re	1888-ra	1889-re	
		frt	frt	frt	frt	frt	frt	
	Kőszeghi kath. gimn.	Kőszeg	—	—	—	—	—	előfizető
45	Kovács János unit. gimn. ig.	Kolozsvár	3	3	3	3	3	
	Kulesár Endre	Csurgó	—	—	—	2	—	
	Lehman Róbert dr. tanár	Kolozsvár	3	3	3	3	—	
	Lichtenegger József főgim. ig.	N.-Beckerek	2	2	2	2	—	
	Mailand Oszkár	Déva	—	—	—	—	—	
50	M.-vásárhelyi ref. collegium	M.-Vásárhely	—	—	—	2	2	előfizető
	Máthé György tanárjelölt	Budapest	—	—	—	—	—	
	Mészáros Lajos	Zenta	—	—	—	—	2	
	Mika Sándor dr. főgimn. tr.	Kolozsvár	3	3	3	—	—	
	Miskolczi ref. gym. könyvtára	Miskolcz	—	—	—	2	2	előfizető
55	Moldován Gergely	Kolozsvár	—	—	—	3	3	3
	Nagy Alajos tanár	Kolozsvár	3	3	3	—	—	
	Nagy-enyedi ref. főtanoda	N.-Enyed	—	—	2	—	—	előfizető
	Nagy József gimn. tanár	N.-Szeben	2	2	—	—	—	1886 kilépett
	Nagy Károly keresk. isk. tr.	Kolozsvár	—	—	3	3	3	
60	N.-váradai reálskola	N. Várad	—	—	—	—	2	előfizető
	Óvári Kelemen dr. egyet. tr.	Kolozsvár	3	3	3	3	3	
	Pannonhalmi könyvtár	Pannonhalma	—	—	—	—	2	előfizető
	Petrán József	Kolozsvár	—	—	—	—	3	3
	Pór Antal	Pozsony	—	—	—	—	—	2
65	Rehák Gyula tanár	Podelin	—	—	—	—	—	2
	Révész Ferencz	Szilágy-Somlyó	—	—	—	—	—	1889 óta tag
	Rieger Imre	Kolozsvár	3	3	3	3	—	
	Schlatter Alfréd prem. tr.	Kassa	2	2	2	2	2	kilépett
	Schmidt János gimn. tr.	Pécs	2	—	—	—	—	
70	Schöffler Leo	Szilágy-Somlyó	—	—	—	—	—	1889 óta tag
	Simon Gábor tanár	Szászváros	2	2	2	2	2	
	Somogyi István tanár	Temesvár	—	—	—	—	2	
	Soproni áll. felső leányiskola	Sopron	—	—	—	—	2	előfizető
	Szabó Barna ref. gimn. tanár	Miskolcz	2	2	2	2	2	
75	Szathmári kir. kath. főgimn.	Szathmár	—	—	—	—	2	előfizető
	Szarnovszki Ede k. r. tanár	N.-Kanizsa	2	—	—	—	—	
	Széchy Károly dr.	Kolozsvár	—	3	3	3	3	
	Székely Mikó ref. collegium	Szentgyörgy	—	—	—	2	2	2
	Sz.-udvarhelyi ref. coll. Kiss-féle könyvtár	Sz.-Udvarhely	—	—	—	—	2	előfizető
80	Szentimrei István	Szilágy-Somlyó	—	—	—	—	—	1889 óta tag
	Szilasi Gergely dr. egy. tr.	Kolozsvár	3	3	3	3	3	
	Szilágyi Albert	Kolozsvár	—	—	—	—	2	előfizető
	Szilágyi Gyula ref. gimn. tr.	N.-Enyed	2	2	2	2	2	
	Téglás Gábor	Déva	—	—	—	2	2	
85	Temesvári m. k. áll. reálisk.	Temesvár	—	—	—	—	—	előfizető
	Török István dr. ref. tanár	Kolozsvár	3	3	3	3	3	muz. tag
	Turbucz Ferencz	Deés	2	—	—	—	—	
	Tutsek Anna	Kolozsvár	—	—	—	—	3	3
	Ürmösi Lajos	Kolozsvár	—	—	—	—	—	
90	Vajda Emil dr. reálisk. tanár	Sz.-Udvarhely	2	2	2	2	2	1890-től tag
	Várkonyi Endre dr.	Kolozsvár	—	—	—	—	2	

A tag neve	Lakhelye	Fizetett						Megjegyzés
		1884-re	1885-re	1886-ra	1887-re	1888-ra	1889-re	
		frt	frt	frt	frt	frt	frt	
95 Váró Ferencz ref. tanár Vida Károly gimn. tanár Wieder Gyula gimn. tanár Zentai községi főgymnasium Zlamál Ágost Zsoldos Benő gimn. tanár	N -Egyed	2	2	2	2	—	—	előfizető
	Csurgó	2	2	—	—	—	—	
	Csik-Somlyó	—	—	—	—	2	2	
	Zenta	—	—	—	—	2	—	
	Gyula-Fehérvár	—	—	—	—	—	2	
	Sárospatak	2	2	2	2	2	—	
Összesen: 97								

A Múzeum-Egylet tagjai közül a szakosztálynak tagjai:

Boros György.
Dr. Brassai Sámuel.
Dr. Concha Győző.
Dr. Csernátoni Gyula
Dr. Erődi Béla.
Dr. Farkas Lajos
Dr. Felméri Lajos.
Dr. Ferenczi Zoltán.
Dr. Finály Henrik.
Dr. Groisz Gusztáv.
Dr. Hegedüs István
Dr. Kolozsvári Sándor.
Kövári László.
Dr. Lánczy Gyula

Dr. Lindner Gusztáv.
Páll Sándor.
Dr. Nagy Ferencz.
Sándor József.
Dr. Schilling Lajos
Sebesi Jób.
Szabó Sámuel.
Dr. Szabó Károly.
Dr. Szamosi János.
Dr. Szász Béla.
Dr. Szinnyei József.
Therner Adolf.
Torma Zsófia.
Dr. Vajda Gyula.

Összesen : 28 tag.
A tagok összes száma 125.

Szakosztályi tagságra jelentkezhetni a titkárnál. Tagsági díj évenként helybeliek részéről: **3** frt, nem helybeliek részéről: **2** frt.

Nem tagok a kiadványokra évenként 2 frttal fizethetnek elő. Új tagok és új előfizetők **Kiadványaink** első öt kötetét egyenként **1 frt 50 kr.**, mind az ötöt **5 frt.** kedvezményes árban szerezhetik meg.

A kiadványok füzetenként is árusítatnak *Márton Kálmán* és *Stein János* helybeli könyvkereskedőknél. Egy füzet ára: **50 kr.**

A tagsági és előfizetési díjak *Dr. Szamosi János* szakosztályi elnök úrhoz intézendők.

A tagokról és előfizetőkéről a kimutatás a füzet utolsó két lapján megtalálható. — Netaláni tévedéseket nyugtató melletti igazolás esetében azonnal helyre igazítja az elnökség.
